

Fahrudin
Kladničanin **Peča**
Печа

Fahrudin
Kladničanin

Peča

Izdavač:
Akademска иницијатива
„Forum 10“

Predgovor:
Profesorka emeritus
Svenka Savić

Lektura:
Adisa Musić

Saradnice:
Hasna Ziljkić
Sajma Redžepfendić

Dizajn:
Edin Nikšić

DTP:
Grafičko-izdavački
centar „Simurg“,
Novi Pazar

Štampa:
GRAMIS, Raška

Tiraž:
500 primeraka

Štampanje knjige finansiralo je
Ministarstvo kulture i informisanja

Fahrudin
Kladničanin *Peča*
Печа

Novi Pazar, 2020.

UVODNA REČ

Materijal koji je dostupan u ovoj knjizi prikupljaо sam više od petnaest godina. Knjiga sadrži lična svedočanstva/ispovesti o dramatičnim događajima koji su obeležili period 1951. godine u Novom Pazaru kada je donet Zakon o zabrani nošenja zara i feredže. Prvu isповест zabeležio sam u vreme svog srednjoškolskog obrazovanja i motiv *skidanja peče* bio je osnova tih razgovora. U širem smislu, celokupno istraživanje sam zasnovao na svesti o potrebi stvaranja istorije žena u Sandžaku, kako bi se njihovo prisustvo u stvarnoj istoriji njihovih sredina, učinilo vidljivim. U tom pogledu možemo uživati u pričama žena na koji način su one shvatale ovaj svet tokom svog života i koliko su potisnuta njihova osećanja o životu. Iz današnje perspektive, knjiga koja je pred vama priča je o dostojanstvu sandžačkih žena. Moje sagovornice bile su starije žene i većina njih napustila je ovaj svet. Njihove životne priče i uvid u složene odnose patrijarhata ostali su trajno zabeležni i sačuvani u mojoj arhivi. Zbirkom *Zarozavanje zara* koja je objavljena 2000. godine autorke Semihe Kačar, koja tematizuje skidanja zara i feredže, dokumentarnim filmom *Gledanje u kaldrmu* iz 2015. godine i knjigom *Peča zaokružena* je i sistematizovana nama dostupna građa (lična svedočanstava) o ovoj veoma značajnoj temi.

Pripremiti knjigu složen je proces i on zahteva ozbiljan timski rad. Zahvaljujem se na saradnji svim ženama koje su poverile svoje životne priče i dozvolile da ih u ovoj knjizi objavimo: Emki, Emiri, Šefiki, Muhri, Hatidži, Bajruši, Veziri, Fadilji, Kimi, Azi, Muratki, Nafiji, Nuri, Nurići, Nadiri, Aiši, Veziri, Ćamili, Zini, Kimeti i Nurki. Ideja da ova knjiga bude objavljena i služi kao podsticaj našim budućim poduhvatima pojavila se 2008. godine i nju je inicirala Tatjana Tucić. Posebno se zahvaljujem profesorici Svenki Savić na pruženoj podršci da ova knjiga dobije ne samo istorijsku nego i naučnu dimenziju u današnjoj literaturi i Staši Zajović koja me je neposredno ohrabrilala i ukazivala na vrednost pamćenja i oralne istorije.

Zahvaljujem Ministarstvu kulture i informisanja što je u nekoliko faza podržalo istraživački poduhvat i na kraju omogućilo štampanje ove knjige.

Fahrudin Kladničanin

Novi Pazar/Beograd, april 2020. godine

ZAKON O ZABRANI NOŠENJA ZARA I FEREDŽE

Član 1.

Izražavajuće želje narodnih masa, radnih kolektiva i masovnih organizacija, a u cilju da se otkloni vjekovna oznaka potčinjenosti i zaostalosti žene muslimanke, da se olakša ženi muslimanki puno korištenje prava izvođenih u Narodnoj – oslobođilačkoj borbi i socijalističkoj izgradnji zemlje i da joj se obezbjedi puna ravnopravnost i šire učešće u društvenom, kulturnom i privrednom životu zemlje, zabranjuje se nošenje zara i feredže i svako pokrivanje lica žene;

Član 2.

Zabranjuje se prisiljavanje ili nagovaranje žene da nosi zar i feredžu, odnosno pokriva lice, kao i svaka druga radnja usmjerenja na podržavanje nošenja zara i feredže i pokrivanja lica žene;

Član 3.

Kaznit će se do tri mjeseca lišenja slobode ili novčanom kaznom do 20000 dinara: a) ko nosi zar ili feredžu, odnosno pokriva lice, b) ko od svojih ukućana zahtijeva da nosi zar ili feredžu, odnosno pokriva lice;

Član 4.

Kaznit će se lišenjem slobode sa prinudom radom do 2 godine ili novčanom kaznom do 50000 dinara: a) ko silom, prijetnjom, ucijenom ili drugim sličnim sredstvima nastoji da se nosi zar ili feredža odnosno pokriva lice žene, b) ko zloupotrebljavajući vjerska osjećanja, koristeći predrasude i zaostalost ili na bilo koji drugi način, vrši propagandu da se nosi zar i feredža, odnosno pokriva lice žene;

Član 5.

Administrativni – kazneni postupak za prekršaje iz člana 3 ovog zakona vodi u prvom stepenu izvršni odbor sreskog, gradskog (reonskog), narodnog odbora;

Član 6.

Za postupak po krivičnim djelima člana 4. ovog zaka-na nadležan je sreski sud.

Profesorka emeritus Svenka Savić

PREDGOVOR

Šta je život za Vas?

Evo pogledaj me, ja sam život.

(Emka 1918)

Uvodna razmatranja

Život svake žene i muškarca jedinstven je i neponovljiv, pa je i pisanje o njima zapravo pisanje o jedinstvenim i neponovljivim, pojedinačnim istorijama jedne zajedničke istorije. Način na koji istoričari i istoričarke oblikuju istorijske događaje u zemlji i svetu usmeravajući to oblikovanje ka jedinstvenom istorijskom toku, jednako je važan koliko i način na koji oni pričaju o sebi i o događajima koje su doživeli ili o njima slušali – u prošlosti ili sadašnjosti. Zato je isповест neke žene jednakovražna za istoriju koliko i dokument društvene zbilje vremena i prostora koji ih okružuje.

Metodom životne istorije/priče (*life history, life story*) do sada su zabeležena svedočenja mnogih žena na jugoslovenskom prostoru tokom poslednje dve decenije. O

tome brigu vode ne samo istraživačice feministički orijentisane, nego i one koje istražuju u oblasti istorije, etnologije, antropologije, sociologije, rodnih i ženskih studija. Posebno su važni istraživački podaci svedočenja žena o različitim događajima iz bliže istorije, u kojima su učestvovale, o kojima su slušale od drugih osoba ili su bile akterke takvih događaja - važnih za istoriju države - a o njima se malo zna.

Tokom II svetskog rata značajan broj žena Jugoslavije učestvovao je u narodooslobodičkoj borbi, o čemu svedoče zvanični pisani dokumenti, ali i mnogobrojna svedočenja žena učesnica oružanih sukoba, što doznajemo iz raznih izvora (iz knjiga, filmova, TV zapisa, posebno videti: Gordana Stojaković, 2010; Petakov i Milinović, 2010; Ivana Pantelić, 2011).

Nakon II svetskog rata u Jugoslaviji je počela izgradnja razrušene zemlje i u tim aktivnostima su podjednako učestvovale žene i muškarci, kao što je izgradnja pruge Šama-Sarajevo ili autoputa *Bratstvo-jedinstvo*. Shodno takvim radnim akcijama stanovništva nove Jugoslavije proklamovana je politika jednakosti žena i muškaraca, pre svega u obrazovanju ali i u zapošljavanju i drugim aspektima delatnosti stanovništva. Ostvarivalo se novo socijalističko društvo, obznanjeno Ustavom u kojem se, pored ostalog, najvažnija promena dogodila na ideološkom planu gde se religija odvojila od države.

U sproveđenju državne politike jednakosti i ateističke verske orijentacije važnu ulogu je imala ženska organi-

zacija *Antifašističkog fronta žena* (AFŽ), kao krovna organizacija za republičke, pokrajinske i opštinske odbore, koji su činili preobražaj postojećeg statusa žena i muškaraca u emancipaciji ka socijalističkoj Jugoslaviji, konstataju Stojaković (2010, 13).

Jedan od važnih preduslova da se u obnovu ratom uništene zemlje masovno uključe žene bilo je uvođenje njihovog elemntarnog opismenjavanja budući da je veliki broj žena svih uzrasta bio nepismen, te da bi njihovo opismenjavanje kasnije iziskivalo i nadogradnju njihovog obrazovanja.

Za žene su ove mere bile od velikog značaja u svim delovima države u kojima je živilo stanovništvo različitog etničkog, verskog i kulturnog nasleđa. Posebno u delovima u kojima živi muslimansko stanovništvo promene su bile drastične, jer su žene, prema religijskim običajima, pokrivale telo i lice kada izlaze u javnost u kojoj su se inače ograničeno kretale.

U pogledu promene svesti i navika žena širom zemlje veliki značaj su imale upravo aktivnosti samih žena u velikoj državnoj organizaciji AFŽ, kao što su: organizovanje i održavanje analfabetskih tečajeva za žene svih uzrasta, organizovanje čitalačke grupe u kojima su se nepismenima čitali pojedini tekstovih znajačnih ideologa socijalizma, a potom objašnjavali i o njima diskutovali, kao i o drugim važnim društvenim pitanjima u državi. Nadalje, osnivane su biblioteke sa literaturom od interesa za razvoj i razumevanje socijalističkih i marksističkih ideja; organizovale su se različite javne priredbe i stampali časopisi u velikom broju primeraka i delili besplatno, a za takve

društvene delatnosti su se razvijala dopisništva za ženske listove. Žene su organizovale različite aktivnosti za poboljšanje zdravlja, kako žena tako i dece, ali i ukupnog stanovništva. Organizovale su se tako što su žene formirale ekipe za suzbijanje bolesti pre svega tuberkuloze koja je bila jedna od pretećih životnih opasnosti. Zatim su formirane i delovale ekipe koje su držale predavanja o različitim aspektima povezanim ne samo sa zdravljem žena i deca, nego i šire - sa brakom uopšte (navodi Stojaković, 2011, 25-26).

AFŽ je bio aktivan i u rešavanju socijalnih pitanja, kao što je otvaranje obdaništa, stalnih i sezonskih, u kojima su deca bila bezbedna dok su majke radile u privredi i izgrađivale novu budućnost zemlje. Otvaranje porodilišta sa lekarskom negom važno je bilo sredstvo protiv smrtnosti dece i u tom smislu su otvarana savetovališta za žene i decu u okviru domova zdravlja.

AFŽ se posebno angažovao oko zapošljavanja žena u privredi: dobrovoljan rad na obnovi i izgradnji zemlje, setva, žetva i obrada bašti za dečje domove i internate, pomoć porodicama raseljenim ili doseljenim u nova mesta (kolonistima koji su, na primer, došli u Vojvodinu iz drugih jugoslovenskih krajeva, pre svega iz Bosne i Crne Gore). Pomoć je bila organizovana siromašnim porodicama koje su izgubile radnu snagu u NOB-u. To su bile teme o kojima se razgovaralo i u okviru kojih se delovalo. Gordana Stojaković (2010, 35) zaključuje da su delovanja AFŽ-a na prostoru Jugoslavije u periodu 1942-1953. bila važna „kao organizacija žena koja radi za žene i za opšte dobro. Samo u tim uslovima moglo je započeti oslobođa-

nje žene i njen masovni ulazak u društvenu, privrednu i političku stvarnost. Taj zamah, polet, energija i upornost kojom su žene ženama u direktnim kontaktima prenosile znanja, iskustva, pružale neposrednu podršku predstavlja, u našem istorijskom pamćenju, najefikasniji model ženskog aktivizma koji je stigao u svako selo i grad.”

Pokrivanje žena je bila tema ne samo AFŽ-a nego i države koja je donela poseban zakon o feredžama žena. Bilo je zabranjeno nošenje ogrtača (čaršafa), zara ili feredže i pokrivanje lica. Marame nisu zabranjene, te se na nekim slikama žena koje su skinule zar vidi da su zadržale maramu na glavi. Razlog zabrane je namera „da se otkloni vjekovna oznaka potčinjenosti i kulturne zaostalosti žene muslimanke, da se olakša ženi muslimanki puno korištenje prava izvojevanih u Narodnooslobodilačnoj borbi i socijalističkoj izgradnji zemlje i da joj se obezbijedi puna ravnopravnost i šire učešće u društvenom, kulturnom i privrednom životu zemlje.“

Zakon za Srbiju usvojen je 9. januara i od tada, pa sve do 8. marta 1951. godine trajala je kampanja za skidanje zara i feredže, koja je imala svoju završnicu velikim ženskim mitingom u Novom Pazaru, 8. marta 1951. godine povodom Međunarodnog dana žena, kada su žene došle na skup bez zara i feredže.

Mnogo godina kasnije, tačnije krajem 20. veka postala je nanovo istraživački aktuelna tema feredže i zara, ovoga puta u drugom smeru – ponovne upotrebe i zalaganje da je pravo žena da se odevaju shodno svom (verskom)

ubeđenju. Mnoga istraživanja iz istorijske i sadašnje perspektive, ne samo u jugoslovenskom prostoru nego i šire u svetu, raspravljaju o pokrivanju tela s vođenjem računa o teološkim (feminističke teologije), društvenim (ženske studije sociologija roda), ekološkim (ekofeminizam) pravima žena.

Istraživački podaci: zabrana pokrivanja žena, pre svega lica – skidanje čaršafa, zara, feredže u jugoslovenskom kontekstu: metodološka pitanja

U periodu od 15 godina (2004-2017) autor ove knjige je sakupljaо životne priče žena iz Novog Pazara i okoline (ukupno 21) kojima je postavljao pitanja vezana za državnu odluku o promeni odevanja i života muslimanskih žena odmah nakon II svetskog rata u Jugoslaviji. Autor se odlučio za ovu temu zato što su mnoga usmena svedočenja muslimanskih žena (od kojih su neke iz njegove bliže i dalje rodbine), govorile o emocionalnom i društvenom nasilju koje su doživele tokom sprovođenja državnog dekreta o zabrani pokrivanja lica i tela.

Postoji dobar razlog da se pokrivanje tela posmatra iz ugla žena koje su nosile ferežu, jer je uočljiv nesklad između pojedinačnih svedočenja i onih u zvaničnoj tadašnjoj (i ženskoj) štampi o tome koliko je to za žene korisno, s navođenjem pojedinačnih primera žena koje su skinule fežeredže pred svedocima javno. Sa druge strane ovom optimističnom podatku stoji bol i sramota, koju žene osećaju postupajući u skladu sa prisilnom naredbom.

U zvaničnim dokumentima su objavljivani podaci sa tačnim brojem koliko je žena skinulo feredže i to u kontekstu revolucionarne promene u odnosu na ravnopravnost žena. Međutim, činjenica je u pojedinačnim svedočenjima iz ovog istraživanja da su žene različitog uzrasta, doživele takvu naredbu tada različito nekada kao čin pritiska, ali i kao čin nepoštovanja njihovog verskog ubeđenja.

U radu je primenjen *snow ball* metod u formiranju uzorka: početni razgovori su bili sa ženama iz bliže okoline priredivača, koje su ga nadelje upućivale na druge žene u Novom Pazaru (i okolnim selima). Proces je trajao nekoliko godina i okončan je 2019. godine (videti osnovne podatke o ženama u Tabelama 2a i 2b). U razgovoru sa starijim ženama primenjena je modifikovana verzija metoda životne priče u kojoj su žene odgovarale na određena pitanja povezana sa osnovnom temom, a koja se ticala njihovog ličnog života, tačnije sećanja na doživljaje povodom jednog određenog društvenog događaja – skidanje zara i feredže (razgovor se nekada proširio i na druge teme).

Osnovna tema je bila pokazati kako su žene doživele skidanje feredže, oslobađanje tela i lica u javnom prostoru u jednom određenom društvenom zamahu izgradnje novog društva, pa i novih muško-ženskih odnosa. Sećanje na te događaje od pre pola veka žene su dramatično prepričavale.

Uglavnom uzorak čine starije žene (rođene u periodu od 1918. do 1938. godine u Novom Pazaru i okolini - ukupno 21). Tačnije, u uzorku su žene rođene u državi

sa imenom Jugoslavija i u njoj su proživele veći deo života (danас većina žena više nije među nama).

Iz podataka (datim u Tabeli 2a) vidi se da su Bošnjačke u vreme razgovora bile udovice, odnosno da su sve imale iskustvo braka (običaja nošenja zara) i da su imale svoju porodicu, najčešće brojnu – nekada više od jedne čerke – dakle mogućnost da se usvojen običaj oblačenja prenosi na nove generacije. Podatak je važan zbog generacijskog praćenja iste teme – da li su mlade Bošnjakinje, koje su odrastale u novom, socijalističkom uređenju doživele oslobađanje lica i tela, kao što je to bilo traumatično starijim ženama koje su naviku pokrivanja tela povezivale sa doslednim ispunjavanjem verskih zahteva.

Većina žena je bez ikakvog obrazovanja (ukupno 13), neke su završile kurseve na *Radničkom univerzitetu*, dok je njih nekoliko završilo stručne (zanatske) škole (samo 5). Shodno obrazovanju su onda u najvećem broju bile domaćice (njih 12), obavljale različite poslove u kući i povremeno na njivi, dok su neke bile uposlene kao radnice u tekstilnoj industriji, ili su svoj zanat šnajderke (krojačice) obavljale u kući, što je ograničena komunikacija sa osobama iz javnosti. Nema među odabranim ženama ni jedna koja je bila na nekoj poziciji moći u trenutku kada je doneta odluka o skidanju čaršafa (zara) ili u vreme vođenja razgovora.

Što se razgovornog jezika tiče, sve pričaju bosanskim razgovornim jezikom u kojem ima dosta reči turskog porekla (uporediti priložen Rečnik na kraju knjige), a o nekim osobinama detaljnije se raspravlja u knjizi Halilović i zar. (2009). Osnovu transkribovanih razgovora

čine audio zapisi, tačnije odgovori žena na postavljena pitanja.

Navodimo primer glasa ženama koje svedoče o sopstvenom shvatanju promene društva i njihove pozicije u njemu. Prvobitno je bilo društvo klasno u kojem su postojale bogate osobe kod kojih su siromašnije služile, s početka 20 veka.

Vi pamtite vrijeme aga i begova?

- *Pantim. Dobro pantim. Otac mog baba Ćazima, moj dedo, zv'o se Šaćir. On je bio beg. Begovi su bili bogati ljudi koji su imali posede, njive, šume i vodenice. Ko je imao svoju vodenicu on se u to vrijeme smatralo izrazito bogatim čovekom. Moj đedo Šaćir-beg je imao šes' dućana u Mitrovicu i imao je četiri dućana u Solun. Imao je i svoj han. Age i begovi su bilji ugljedni i pismeni ljudi. Kad je rat prošao, više nije bilo aga, došlo je drugo vrijeme, alj' je bilo ostalo da amiđu, zovemo aga. Ja sam brata ot mog oca Ćazima cio život zvala aga. To je bio i odras poštovanja. I na današnje vrijeme, pa se i danas, za devera često kaže aga. (Dada 1925)*

Ustaljeno je mišljenje da se obrazac patrijarhalnog odnosa prema ženama, naročito na jugu Srbije, zatim na Kosovu i Metohiji i u Sandžaku, održavao u dugom vremenskom periodu do druge polovine 20 veka.

Kako je izgledao život žena u to vrijeme?

- *Znaš kako, zatvoriš se kući, spremаш da se jede, niti se to šetalo, niti se čosalo. Imalje su kuće sa prozorima, pa sitne rešetke na prozore, sitne, sa uljice se ništa ne vidi. Oko tog prozora bi se devojke okupilje i gljedaju na uljicu. Momci šetaju pret akšam stambolskim sokakom, pa tamo prema Karahodić čupriji. Namirevalo se, pralo se, moralo je sve da bide čisto, to su nas naše bike i majke učilje. (Nadira 1932)*

Žene su obavljale sve uslužne (nevidljive) poslove kojima se obezbeđivao život jedne porodice. Živilo se u velikim porodicama, nekada i zadrugama, u kojima je bilo više žena različitog uzrasta. Žene nisu bile obavezne da idu u školu, tačnije, bilo im je zabranjeno, pa je na kraju II svetskog rata statistika pokazala da je više od 90% žena u Srbiji nepismeno, izrazitije u južnim delovima države.

Gde ste naučili da pišete?

- *Moje sestre i mene je moja hala naučila da pišemo. Ona je bila kuharica u boljnicu. Bila je pismena, znala je da piše i čita. Još za vrijeme rata je ona to naučila. Sve moje sestre je ona naučila i veruješ lji to me je ona nučila i danas se potpisujem isto k'o u ta' vakat kat me učila. Nismo išle u školu. Ženska deca se vala nisu tat školovala. To je bilo rijetko ko da ide. (Nadira 1932)*

Sećanje na II svetski rat je ostao u živom sećanju žena i one svedoče o onim aktivnostima za koje su bile zadužene u porodici.

Kako je bilo za vrijeme rata?

- *Pantim rat, kat su padalje bombe, pa smo mi svi odavde pobegli u Barakofce. Tamo smo svi spavalji u onu jednu kućicu. Zamislji, imalo nas je preko dvadeset. Heftu dana smo spavalji na kompire, stavili kompire, pa na kompire, da ne spavamo na zemlju. Nije se imalo, nije bilo kô sat ovo što se ima. Žene su pralje veš na jaz, to bilo sve čisto, bilje vodenice, nije bilo ni sapuna, nego na pepeo se pralo. Jelo se, kuhalo se i tako to. (Fadilja 1929)*

Za vreme rata su različite interesne grupe prolazile gradom Pazarom i bilo je potrebno snaći se u opasnosti- ma koje su vrebale u svakoj situaciji.

- *Bilo nas je stra'. Mlogo nas je bilo stra'. K'a rat, svašta more da se desi. Pazar kat su bombardovalji, mi smo bilji pobegli u Barakofce kat je to bilo, pa smo se posè vratili u Pazar. Došli Nemci. Mi tu sa njima. Šta ćeš. Ne moreš da umreš, ne moreš živ u grop. Bilo je nas stra' od četnika. Jedna moje majke svojta je došla iz Lozne, iz Crne Gore. Ona je pobegla, i nekako došla do Pazara. Njene su sve poklalji četnici u to selo, pa se mi uplašili. Bilo nas stra' da ne dođu četnici u Pazar. (Nadira 1932)*

Opasnost je bila i posle rata, za one koji nisu podržavali novu, partizansku, vlast.

I šta se događalo kada se rat završio?

- *Završio se rat i dođoše partizani na vlas'. Bogo mi dijete, nije bilo to nešto sat sve ispravno. Tuhaf je bila hava poslje rata i valha je bilo nepravde jedno vrijeme. Bio je prijek sut. Pobilji su naroda gore na Hađet, ni krivok ni dužnok. Alj', šta ćeš, šuti da glavu svoju sačuvaš. Ada i poslje rata je bila beda i sirotinja. Nije se bre imalo. Da ti pravo reknem nas je rat osiromašio. Mi smo tek kasnije zaimalji, pa je moglo da se živi normalno. (Nadira 1932)*

Jesu morale da se slušaju naredbe partije?

- *Komunisti reklji i to ti je zakon. (Nadira 1932)*

U novinama *Bratstvo* (List gradskog odbora narodnog fronta, broj 88 od 1. marta 1950) obajveljen je tekst pod nazivom *20 Muslimanki skinuće feredžu u znak 8. marta* i sledećom sadržinom:

Žene grada Novog Pazara dočekuju Osmi mart, borbeni dan žena, sa mnogim postignutim rezultatima, neke u prosvetno-kulturnoj delatnosti, kao i u drugim sektorima. U čast Osmog marta dvadeset drugarica muslimanki zbaciće feredžu i otresti se tog poslednjeg znaka koji karakteriše mrak i nazadnjaštvo. To je još jedan dokaz uspeha

gradske organizacije AFŽ-a u Novom Pazaru i kulturnog napretka naših muslimanki. U pripremama za Osmi mart održavaju se mnogobrojna dešavanja, kroz koja se tumače naše najnovije Uredbe, govor druga Tita održan u Titovom Užicu, pravna zaštita matera-žena, vaspitanje deteta.

Očigledno je da se promena dešavala po direktivi, a ne spontano, da je pokrenuta od strane žena aktivistkinja, kad je reč o prekidu tradicije 'skrivanja' žene načinom odevanja, ili o životu u zatvorenom prostoru svoga doma. Promena je bila u pozitivnom smislu –pre svega njihovom opismenjavanju, obrazovanju i želji da postanu radna snaga u izgradnji novih društvenih poredaka. O tome svedoči i *Zakon o zabrani nošenja zara i feredže*.

Školovanje?

- *Udala sam se i posle sam išla na kurs šivenja i to je to. Tu sam pomalo naučila da čitam. Školovala se nisam. I mlogo mi je što što se nisam školovala, što nisam naučila da čitam, pišem, alj' se nije moglo u to vrijeme. A znaš ti šta znači pismena žena, pismen insan, pa to je ot meraka, svi te poštuju, nekako, pripsan si. (Hatidža 1928)*

Jeste išli u školu?

- *Nijesam. Nije moj otac d'o da ja idem u školu i da naučim da čitam. On je tvrdio da je bolje da se*

dok je ovo teško stanje u zemlju ne školujem, ako me ufate žandari. On je govorio, da nepismena ne mogu da odam drugove i bolje je bilo da se ne školujem, pa kat dođe mirno vrijeme školova' će se. Tako je i bilo, bolan. (Šefika 1926)

Otac revolucionar, politički moderan, uz patrijarhalni diskurs komunikacije, uticao je na odluku crkve da se priključi partizanskom pokretu.

- *Otac je došo i rek'o mi 'vako: „Šefika sine, ti ideš za Sarajevo, priključuješ se partizanskom odredu.“ Ja sam samo klimnula glavom. Nije prošlo puno, nas je osmero iz Bileće krenulo prema Sarajevu. Otac mi je kaz'o, ako me neko nešto pita, da velim da sam siroče, da nikog nemam, svi su poginuli. Nas je u Sarajevo čekala veza i mi smo krenuli vozom. Ja sam sve imala drugove, ja jedina sam bila žensko. Kada smo stigli u Sarajevo, odma' nas je veza uzela i pravac smo otišli na Romaniju. To je bio Romanjski odred čiji komadant je bio Slaviša Vajner Čića. (Šefika, 1926)*

Kada je u pitanju sećanje na supruga, brak i njihove odnose, žene uglavnom pozitivno govore o svojim partnerima. Isto saznajemo i iz nekih drugih životnih priča muslimanki, izbeglih sa prostora Bosne i Hercegovine u poslednjem ratu (Janja Beč, 2015), pa smatramo da je to kulturni obrazac prema kojem supruga ne sme ili ne bi trebalo loše da govori o suprugu.

I kakav je bio Vaš brak?

- *Vala mene je brak bio mlogo lijep. Moj čovek je bio dobar prema mene. On je umro prije deset godina, alj' meni ništa nije faljilo. Imamo četvoro dece. Veruj mi sine, da sam tražila ja ne bi' bolje našla, to je bila sudskačina. Tako da je moj brak bio dobar i moj čovek je bio izuzetan. (Hatidža 1928)*

Nije bilo pitanja ženama o bigamiji pa je ovo redak primer u kojem žena pominje prisustvo i druge žene u braku i lično nezadovoljstvo tom situacijom (zakon o braku je nakon II svetskog rata zabranio bigamiju kao legitimni oblik braka).

- *Moj čovjek se oženio i vrh mene je doveo ženu sa detetom, mladu ženu i nas obadvije u istu kuću i to njeno dijete. Ja sam morala da šutim, jednom se žalim babu, on kaže, dobro ti je čuti. Ja odem kod majke vrištim i kukam, ona čuti, šta će, da mi pomogne ne može, ne smije od mog baba. I tu nema, reko babo i to mora da se poštuje. Sada toga nema, može babo do sabaha da viče, kada neće, ona neće. To je tat bilo drugše sve. Ada muka bila, moj sine. Ko je zašta ženu pito, niko nas ni za šta nije pito, hajde, mi smo bili hamali, radi, radjaj, šuti i tako ti prođe život, kada se setim, sve mi koprena na oči padne. (Vezira 1929)*

Udaja ili profesija?

Nakon rata žene su počele da se obrazuju na osnovnom, srednjem i višem nivou, u zavisnosti od starosti. Tako su starije žene obavezno pohađale osnovni kurs za nepismene, one koje su bile u dečjem uzrastu upisane su u obavezno osnovno školovanje, dok je jedan broj mlađih žena završavao različite bilo kraće ili duže kurseve za opismenjavanje, a neke i za profesionalno usmerenje - krojenje, šivenje, i u okviru kog su se opismenjavale. Značajan broj AFŽ aktiviskinja volonterski je radio na opismenjavanju žena kao preduslovu za budući profesionalni rad. Međutim, bilo je primera se da se planovi o obrazovanju ne ostvare.

- *U to vrijeme ja sam bila upisala tečaj za šivenje, to je bilo 1948. godine. Trebala sam da podem na taj tečaj da naučim da šijem, ali me moja majka udala. To bila sirotinja i to teško bilo tada, moj sine. (Hatidža 1928)*

Bez obzira na novi društveni poredak, ustaljeni običaji udaje su se nastavili. Roditelji su odlučivali o braku svoje dece.

- *Prvi put sam ga videla kat je došo po mene. Bio je dvije godine stariji od mene. Njegov brat je bio učitelj i on je tat bio otišao u Beograd da se školuje. On je bio u Komitet. On je rekao tat da ja idem na kurs i da naučim da šijem, da čitam i da će kat on dođe iz Beograda da nas zaposli. Tako ti je to*

bilo. Veruj mi dijete, mene nije padalo na um da se udam. Čuš ja mlada petnès' godina da se udajem, alj' ko te pita. To se tat pitala majka, babo. Šta ti kaže babo to tako mora da bide. Imala sam mlogo dobru svekrvu. (Hatidža 1928)

Žene uglavnom potvrđuju da su o obavezi skidanja čaršafa doznale preko muškaraca u svom okruženju, ili je to neko iz njihove porodice aktivan u novoj vlasti, ili su to oni koji su u novoj vlasti već imali nekog udela ili funkciju na osnovu provedenog perioda u partizanima. Saradnja je postojala i sa verskim velikodostojnicima. Važna je činjenica da promena nije pošla od žena, nego od muškaraca koji imaju društvenu moć, s ciljem da obezbede radnu snagu za različite javne poslove. Na pitanje da li se sećaju zabrane nošenja čaršafa, žene su gotovo jednoglasno odgovarale da je sećanje živo.

- *Ka' da je jućer bilo. Faik, moj brat, on dođe i to nam je rek'o kući, mora da se skine peća i to ti je tako bilo. On nam je rek'o da je donijet zakon i to. On je to neđe prvi bio čuo, tako da je to tako bilo. (Fadilja 1929)*

Bilo je muških osoba koje društvenu promenu nisu hteli da prihvate, i onda su ih izostavili u novoj vlasti. Nova vlast je, naime, najpre organizovala znanje suprugâ onih koji su već prihvatili novu vlast, da one predvode akcije i prve skinu spornu odeću. One su pozivale druge žene u zajednički prostor, kao što su bili domovi kulture, i tu je za njih pripremljeno objašnjavanje zašto je potrebno da skinu čaršaf.

Kako je izgledao čaršaf?

- Doboga što ne ostavi' jedan da ga sat obućem pa da vidiš kako to izgljeda. Ah, kako su ti čaršafi bilji lijepi. Uglavnom su bilji crni, pose su bilji i rozet, imalo je i šarenija čaršafa. Žene bi to ot meraka nosilje. Mi smo tačno znalje u našu mahalu ko kakav čaršaf ima. Pa ko prođe sokakom, mi pogledamo, i odma' znaš ko je: Seljimovica, Duzida, Hanka. (Nadira 1932)

Žene su identifikaciju drugih žena određivale u odnosu na odeću koju je nosila, a manje u odnosu na lično ime, ili pripadanje mužu. Znak prepoznavanja je tada bila odeća, ne lična obeležja kao što su lice, ili telesna određenja (debela, mršava, visoka). Zato su se trudile da odeća bude dopadljiva i zato im je ona toliko značila za sopstvenu (re)prezentaciju u javnosti grada ili sela.

Kako je teklo skidanje zara i feredže?

- Donijet je zakon da se skine zar i feredža. To je bilo mlogo teško za žene u ta' vakat. Žene nisu izlazilje iz kuće, nekako su bilje uplašene od svega toga. Zavlađao je bio strah. Malo kasnije odredili su dan kat moraju sve žene da izađu bez zara i feređe. O'dek u moj komšiluk, sakupilje su se sve žene, čitava uljica. Sve žene izašle bez feređe, skinulje čaršaf. Stalje u red, isto k'o ono deca u prvi razret

kat krenu u šetnju. Žene krenulje niz uljicu. Deca trču sa njima. Moja majka, moja dajnica, ja, svi plaćemo. Nismo mogli da se otkrijemo, da ostavimo čaršaf. (Kima 1934)

U ovom procesu učestvuju oni koji su naredbu dali i sprovodili, zatim žene koje su zbog naredbe trpele strah i nezadovoljstvo, i sada učestvuje istraživač koji o događaju zastupa ulogu neznanca kojem treba objašnjenje i pouka. U toj trojnoj vezi se mogu uočiti sledeće osnovne karakteristike: žene svedoče da su teško podnele odvajanje od odeće kojom su bile zaštićene od drugih u spoljnem svetu, pre svega od pogleda muškaraca. One su povezivale odevanje sa odanošću religiji i skidanje su smatrале grehom. Sa druge strane, iz razgovora doznajemo od njih da su saglasne da je obrazovanje jako važno - a ono je ponuđeno kao zamena za odeću i otkrivanje lica. Dakle, ne i zar i obrazovanje, nego ili zar ili obrazovanje stajali su pred ženom da ona odluči, tačnije njen suprug ili verski velikodostojnjici.

Kako su to žene podnijele?

- *Pravo da ti reknem to je bilo teško. Mi smo to u našu familiju brzo riješili, ali nije to bilo lako. Ove mi rođake, amidine čerke, amidinica, od spoljnog mi miđa, to je bilo mlogo teško. Mi smo bre bilji muslimani, to je nama ostalo od davnina da se pokrijemo, turimo ljijepo čaršaf pa k'o pripisan svijet. To je bio adet, islam, i Bogo*

mi su dijete, neke žene to teško podnijelje. Bilo je tija skupova. Imala gore jedna zadruga, pa se okupljalji. U čaršiju su zvalji da se ide. Da ti reknem nešto pravo, kat već muhabetimo o tome, taput je to bre bila sirotinja. Imalo je bogatija porodica i tako to, alj' je to bre sve bilo nepismeno. Nije bilo škola i bila je veljika sirotinja. Žene nijesu imalje ništa. Imalje to trohu čaršafa i to dođeš i to him uzemeš. Moje dijete, teško je bilo. (Nura 1930)

Očigledno je da su žene skrivenost tela shvatale kao svoju prednost, u odnosu na one koji treba da ih prepoznaju i one prema kojima one treba da se pokažu ravноправnim, ali i u odnosu prema drugim ženama.

Šta su vam govorili?

- *Ene, šta! Mora da se skine čaršaf! Došla naredba. Sve žene moraju to da skinu. To je moj sine, država naredila i to nema tu ovo-ono, mora da se skine. To je bilo k'o kaspeljenje. Žene bi kukalje, vrištalje. Ja sam imala jednu halu, babovu sestru, ona je zamalo skrenula s pameću, od dreke i vike. K'o da će gola na sokak, k'o da joj dušu uzimaju. Ona kat je skinula peću, svi će je. Pa bi pričala, za nekog Hasima, što je to bio glavni taput oko tija stvari: "E, vala će Hasim devet jorgana pojес, kat bide umiro'. Ima peća da mu glave dođe!"* (Emka 1918).

Zašto se nosila peča?

- *Odaklje ja to dijete da znam. Moja bijača nosila i ja nosila. Tako je to bilo taput. Musljimani su nosilji peče. Da ti kažem, bilo je i pravoslavnija žena u moje selo, tamo u Crnu Goru, isto su bilje pokrivenе. Jok peču, al' isto crna šamija preko glave. Tako je to bilo moda taput. (smijeh) (Aza 1930)*

Očigledno je da su žene različitih urzasta imale različita sećanja i doživljaje nošenja i skidanja feredže. Skidanje feredže iz sećanja dece je jedno od svedočenja.

Da li se Ti sećaš kada je donet zakon o zabrani nošenja zara i feredže?

- *Da ti kažem. Ja sam bila dijete kad je donijet taj zakon, kad je zabranjeno nošenja feredže. Ja nisam nosila feredžu, al' u moju porodicu je imalo žena koje su nosile feredžu i ja se više sećam njihove priče i kako su one to doživele, po njihovom pričanju. Al' se k'o dijete sećam kad je bio skup, pa smo mi išle sa ženama koje su bile krenule u čaršiju. Mi ono deca, pa idemo sa njima, nis sokak. Amana dragi Alhahu, žene plaču, pa padaju u nesvijes'. Nama deci to bilo smiješno. Prvi put da vidim da žena plače. Žene nijesu plakale, ja nikad to nijesam videla. Mi taput deca,*

one kukaju, mi se čudimo, pa nas poslije bilo strah. Ova moja drugarica Naka, ona bi imitirala te pojedine žene, kako kukaju, pa se mi smijemo, nama smiješno. Mi bili deca, a znaš kako kažu, detetu je sve oprošteno. (Nurka 1938)

Manje je isticano da su vlasti u državi celu akciju skidanja zara dogovorili i usaglasili sa onima koji imaju versku vlast ili u lokalnoj zajednici.

Jel se sećaš kada si skinula peču?

- *K'a da je bilo jučer. U naše selo su došli bilji iz Partije ljudi, bila je jedna žena, Prijepoljka je bila, sećam se, i hodža. Dolje u školu je bio zbor i tu su bilji oni, naši ljudi i mi žene došlje. Jednu heftu dana prije toga zbora bilji su nas obavestili. Iz mesne kancelarije bio došo jedan čovek da nam svijema u selo kaže. Tu su pričalji da se makne peča. Žene velju moraju da bidnu jednake, da je to naređenje. Mi smo slušalji, niko se tu nije bunio, jok more. Završi se to. Mi to poskidasmo i to se završi. (Vezira 1929)*

I kako je to izgledalo?

- *Starije žene nisu dalje, nisu ščelje da skinu čaršaf. Kuknjava po čaršiji, žene plaču, kažu bruka i*

sramota da idu gologlave po čaršiji. Bilo je teško. Nije bilo to moguće da ti ubediš ženu da skine, to je za nju bila svetinja. Aman! I da ti pravo reknem, malo po malo, i to prode i život se nastavi dalje. Za mlade žene vala to nije bilo dobro, stavi ono preko glave, ada veruj, ja to nijesam ni hajala, alji ko te pita. Uglavno' to je duše mi moje bilo teško, to ko nije doživeo on ne zna. Ti cijo život nosiš peču, đe goj ideš ti je staviš, i sat to više ne more, to je za žene bilo strašno. (Hatidža 1928)

Mada se pitanje skidanja feredže uglavnom dovodi u vezu sa novim pogledom na položaj žene u društvu, ono je istovremeno i klasno pitanje, jer je većina žena ne samo bila nepismena nego i veoma siromašnog ekonomskog stanja. Na pitanje o ekonomskom statusu i obavezi štednje svedoče žene na različite načine i u različitim periodima izgradnje novog društva. Na pitanje *Kakav je bio život u Jugoslaviji?* odgovori su sledeći.

- *Porasla sam u Jugoslaviju i bilo je mlogo lijepo. Verovat nemoš. Nije se tolj'ko imalo, bilo je sirotinje, alj' se nije kukalo. Sat puno imaju i mlogo više kukaju. Nekat se kriplje pantole, pa hi nosiš godinama, dok ti ne propašnu. (Hatidža 1928)*
- *Ja ne mogu da se žalim, život je bio takav kakav je bio. U Jugoslaviji sam se udala, rodila decu, radila,*

živela, mučili se, nije bilo jednostavno. Što život može da ti priredi i iznenadi, al’ što Allah može da ti podari snage, da sve to prebrodiš, to insan ljuti ne može da s’vati, dok ga ne strefi situacija. Mada mogu još ovo da ti reknem, kada već pričamo, mislim da je Jugoslavija bila spokojna država, ako to tako mogu da kažem. Kad insan ima mira, kad nema nemira, onda lakše živi. Ja lično mislim da je sve do kad su počeli ratovi u Bosnu, ta država, Jugoslavija, bila država mira. (Nurka 1938)

S obzirom na činjenicu da su o skidanju feredže odgovarale uglavnom starije žene, bilo je umesno pitanje istraživača: *Je li teška starost?* na koje sledi nekoliko odgovora.

- *Godine ne činu staros’, već kako trpiš te godine, ja hi neveram i tako mi prođe dan. Kolj’ko ću dugo da neveram, ja to ne znam, Allah zna kolj’ko mi je godina ostavio i kat će vakat da dođe. (Muhra 1928)*

Zaključna razmatranja

Mada postoje brojni podaci o posleratnim promenama u jugoslovenskom društvu, posebno promenama nuklearne porodice, s obzirom na novi izazov ženama na tržištu rada, ali i onih koje se odnose na identitet žene novog društva, istraživanja skidanja feredže bila su

nedovoljna. Bilo da su radovi istraživačica i istraživača, bilo da su svedočenja ličnog iskustva žene. Izostaje još uvek dovoljno podataka od žena iz različitih nacionalnih, verskih i/ili obrazovnih grupa. O bošnjakinjama se još uvek malo zna, kako u periodu nakon II svetskog rata, tako i danas.

Podaci sakupljeni u ovoj knjizi dovoljan su razlog za prevrednovanje događaja i postupaka urađenih u povodu narodno-oslobodilačkih promena u državi. Državne direktive i zakoni usmereni na raskid sa tradicijom položaja žene kao one koja je drugorazredna u društvu, ka onoj koja je ravnopravna sa muškarcima. Patrijarhalni položaj žene su potpomagali i verski velikodostojnici, pogotovu kada se uzme u obzir činjenica da je više od 97% žena Srbije bile nepismene (Ljubinka Trgovčević, 2015, 67). Državni vrh Jugoslavije je organizovano prišao pitanju promene položaje žene u društvu, naročito s obzirom na novu ulogu koju treba da ima u javnoj sferi. Donošenjem dekreta o skidanju zara, država je omogućila ženama da se obrazuju, zapošljavaju i ulaze u javni prostor, ali je zanemarila njihove (pojedinčne) emocionalne i identitetske odrednice, koje su im zagarantovane ljudskim pravima (Deklaracija iz 1948 garantuje ravnopravnost muškaraca i žena, podstiče društveni napredak i poboljšanje uslova života u većoj slobodi). Zato je važno istraživanje autora knjige upravo onih pitanja koja su ženama (najčešće) ostala uskraćena (Kako su se osećale kada su morale da skinu feredžu). Od posebne je koristi što je ovo istraživanje spoveo muškarac nakon nekoliko drugih koje su sprovodile i ostvarile žene.

”

**Ne sećam se kako mi
ove godine prođoše, sat kat
poglјednjem, od tornika do
tornika i prođe vijek.**

“

EMKA (1918)

Kada ste vi rođeni?

Ja sam se rodila 1918. godine (pokazuje ličnu kartu). Imam skoro pa sto godina.

Kako se vi sjećate djetinjstva?

Mojeg detinjstva? Moj sine, kat je to bilo. Seća se nana. Jesam ja stara, vidiš kolj'ko sam stara, alji panti nana. Utuvila sam ja mlogo toga kros ovo moje vijeka. Kako se ne bi sećala kat sam bila dijete. Ja sam živela tu u jedno selo kraj Pazara. Cijo život sam radila. Eto, tako mi je prošo život. Sat po'staros' pa ne radim ništa. Ja sam ti od maljija nogu radila, jurila, trćala. Eto, proljete mi život u jurnjavu. Moja je familija bila siromašna. Sirotinja je to bila velj'ka, moj sine. Ja sam ti imala četiri sestre i dva brata i ja, pa ti izraćuna. Niko nije žif. Ja sam ti bila najstarija. Svi su pomrlji. Ova mi je jedna sestra umrla prije jedno tri-četiri godine. Sedela, popila vode i prevrnula se. Ka' da nije ni živela, eto, tako to.

Da li se vi sjećate kada je bila okupacija za vrijeme rata?

O'de gore u selo su bilji N'emci. Tamo đe mi je bila udata babova sestra, gore u Tutin, tamo su ti bilji Taljani. Valha dijete, k'o da je juće bilo. Mi smo prodavalji Nemcima jaja i varniku. Oni bi dolazili o'de gore. Im'o je jedan put, taput je to bilo k'o kolski put. Tu gore su imalji stražu. Moja bi majka i ja vala, njima to prodavalje. Nikat nas nisu diralji. Eto, tolj'ko su bilji tu, a nijesu nas diralji. E, sluša' sat ovo! Bio jedan vojnik, pa nam d'o jednu konzervu, mi njemu, ja i sestra, dalji pet jaja. Tat sam prvi put videla konzervu. Mi otvorilji ono smrdi nešto, želudac da ti pokida. Pos'e u toku rata, ja sam išla u S'enicu. To je bilo doduše pret kraj rata. Pomagala sam partizanima. Vidala sam rane, ljećila, savijala, previjala, k'o medicinska sestra, salj' što ja nijesam bila medicinska sestra, ja sam to tako naučila.

Kada ste otišli to da radite?

Pret kraj rata, možda je to bilo četr'es' četvrte, tako nešto.

Koliko ste dugo radili taj posao?

Bogo mi jedno pola godine i pos'e sam se vratila.

Da li ste vi nosili feredžu?

Feređu? Čaršaf! Kako nijesam, dijete moje. Nosila sam bezbelji jedno pet godina, tako nekako. Nosala, pa je iznosala. (smijeh)

Da li se vi sjećate kada je donijet Zakon o zabrani feredže?

Kako jok, moj sine. Donijet zakon da se skine čaršaf. Nas su sve žene u zadrugu okupljalji, i tamo su nam govorilji da moramo da skinemo čaršaf. Ja sam ti na dva-tri skupa bila. Taput su bilji komesari, odbornici is sreza, pa su nas okupljalji, pričalji. Usta su hi zaboljela pričajući, da moramo da skinemo čaršaf. Bio i jedan hođa iz Duge Poljane, pa je jedna moja amiđinica pričala: "E, vala, kat more da skine čaršaf hođina žena, mogu i ja vala!"

Šta su vam govorili?

Ene, šta! Mora da se skine čaršaf! Došla naredba. Sve žene moraju to da skinu. To je moj sine, država naredila i to nema tu ovo-ono, mora da se skine. To je bilo k'o kaspeljenje. Žene bi kukalje, vrištalje. Ja sam imala jednu halu, babovu sestru, ona je zamalo skrenula s pameću, od dreke i vike. K'o da će gola na sokak, k'o da joj dušu uzmaju. Ona kat je skinula peću, svi će je. Pa bi pričala, za nekog Hasima, što je to bio glavni taput oko tija stvari: "E, vala će Hasim devet jorgana pojes, kat bide umir'o. Ima peća da mu glave dođe!"

Da li vam je žao što ste skinuli feredžu?

Vala mi sine, nije ž'o. Šta da žaljim? Turi ono čorilo na glavu, baš k'a hutina. Ne vidim đe idem. Mene nije ž'o i nikat ti ja ne bi turila čaršaf više. Ja sam bila udata. Ta' put kat je to bilo ja se udala. Mlogo mi je bio pripsan ta' čovek moj. On bio oženjen i ja ti dođem za njega povrh te žene. Te ti ja i ona z'ednako. I ona je imala čaršaf i ja imala čaršaf. I obadvije smo bilje da skinemo. Njoj malo bilo krivo. Ona je bila malo starija ot mene. Mene vala nije bilo, kat skido' ono čorilo – čorsko. Turi na oći, pa ne vidim đe idem.

Vi ste se udali za čovjeka koji je već bio oženjen?

Ja, jesam vala. On bio pripsan. Znaš kakav mi je bio ta' čov'k. Mlogo sam ga hajala i on mi kaže: "Ja imam ženu i dijete!" "Ne mari"- reko'. Te ti se ja udam. Im'o je on probljema sa tom ženom. Mi smo živelji jedno dvije godine z'ednako. Ona je otišla ot njega. Vratila se za Crnu Goru i ostavila mu dijete u bešik, devojčicu. Te ti ja tu devojčicu podnjivim. Veruješ lji ti dijete moje, ona me je hajala kat je porasla. Evo, i dan danas me zovne svaki dan na teljefon, da vidi kako sam. Ja njoj nikat nijesam rijeć rekla.

Koliko imate djece?

Šestoro dece, dvades' i jedno unuće i devetoro prau-nućadi.

Vi još malo pa sto godina?

Još malo pa jedan vijek. Smiju mi se deca i unućat stalno. Kažu ja omatufila, zaboravljam, ne znam, kažu, šta pričam i šta neveram. Ja sam imala jednu halu babovu, ona je živela sto i pet godina. Insan što je stariji, on ti je sve isti k'o dijete. Eto, da ti ja reknem tako je to. Ne sećam se kako mi ove godine prođoše, sat kat poglednjem, od tornika do tornika i prođe vijek. Sadek sedim kući, šutim, gljedaju me drugi, brižu o mene, sedim i čekam.

Šta/ koga čekate?

U moje godine sigurno ne čekam da se udam. (smijeh) Sve ima kraj, sve vala. Eno i čaršaf je im' kraj i sve. Mi smo misljili nikat čaršaf skinut nećemo, pa skidosmo. Šta sam sve preko glave protabirila, ehee i sat čekam da umrem.

Da li vas je strah smrti?

Ja ti habera nemam. Ponekat ne znam koji je dan, vrijeme, k'o izgubljena. Ako tako bide ta' dan, ako me kapljica tako strefi, onda dobro. Ja omatufila pa me neće ni boljet', neću ni znat. Što manje znaš, lakše. (smijeh)

Šta je život za vas?

Evo, pogledaj me, ja sam život.

“ Pantim majku jako
dobro. Bila je mlogo nežna
žena, neprimetna i izuzetno
dobra. ”

EMIRA (1925)

Kada ste rođeni?

Rođena sam 1925. godine u selo Vučija Lokova. Selo je pripadalo srezu novopazarskom.

Da li ste imali braće i sestara?

Imala sam dva brata koji su bili stariji od mene i jednu sestru koja je bila mlađa od mene.

Kako pamtite vaše roditelje?

Moj otac se zvao Ćazim. Rođen je 1901. godine u isto selo. Moja majka zvala se Aiša i ona je rođena u Ograđa mahali – to je zaseok istog sela. Naše selo je veljiko i ima nekoljiko mahala. Moja majka je bila čerka Seljim-age. Njen otac, moj đedo, je imao velike posede i nekoljiko vodenica. On je bio dosta imućan čovek. Oni su porijeklom iz Korita, to je u Crnoj Gori. Prije Berlinskog kongresa došli su u selo Vučija Lokova.

Vi pamtite vrijeme aga i begova?

Pantim. Dobro pantim. Otac mog baba Ćazima, moj dedo, zv'o se Šaćir. On je bio beg. Begovi su bili bogati ljudi koji su imalji posede, njive, šume i vodenice. Ko je im'o svoju vodenicu on se u to vrijeme smatr'o izrazito bogatim čovekom. Moj đedo Šaćir-beg je im'o šes' dućana u Mitrovicu i imao je četiri dućana u Solun. Im'o je i svoj han. Age i begovi su bilji ugljedni i pismeni ljudi. Kat je rat prošo, više nije bilo aga, došlo je drugo vrijeme, alj' je bilo ostalo da amiđu, zovemo aga. Ja sam brata ot mog oca Ćazima cio život zvala aga. To je bio i odras poštovanja. I na današnje vrijeme, pa se i danas, za devera često kaže aga.

Kakva je bila vaša majka?

Moja majka Paša je umrla početkom rata 1941. godine. Imala sam nepunih šesn'es' godina kat je umrla. Pošto je bio počeo rat, mi smo iz sela izbeglji. Porodica naša i mi smo otišli u Hotokovo, to je selo nadomak Novog Pazara. Moja je majka u to selo imala rođenog brata. Par dana pošto smo bilji stigli, ona se razboljela i brzo je umrla. To je bilo jako teško vrijeme, još sam bila mlada i svi moji. Pantim majku jako dobro. Bila je mlogo nežna žena, neprimetna i izuzetno dobra.

A, vaš otac?

Babo Ćazim je bio jedan izuzetan insan. On je preseljio u zimu 1993. godine. Živeo je više od devedeset godina. Bio

je pismen čovek i svu njegovu decu je naučio da bidu pisma-na. Da znamo da čitamo i pišemo, on nas je ljično učio. Bio je seoski odbornik poseć rata, dok je za vrijeme rata opet bio zadužen da održi mir u selu. Naše selo se graničilo sa nekoliko sela gde su živelje naše komšije Srbi. Kad je rat počeo nije to bilo svejedno. Tamo iz pravca Kopaonika dolazili bi četnici, iz Mitrovice bi dolazili Albanci, sve je to tutnjalo kros naše selo. Nije to bilo nimalo lako, to je bilo izuzetno napeto. Znaš kako dijete, rat je to. Babo Ćazim je čito *Poljatiku*, pa je poseć pret kraj života čito *Ilustrovanu poljatiku*. Ja se k'o danas sećam kad je čovek otioš na mesec. On okupio kot njega kući ljudi iz sela, pa him čita' iz *Poljatike* o tome. Pazi dijete, k'o da je juće bilo, toga se sećam, k'o maloprije da je bilo. Kad je bio vojni puć, kad se vojska digla u Čile. Isto tako je okupio ljude pa je čito iz novina o tome. On nije završio nijednu školu, im'o je bistrinu i zn'o je da čita, piše, bio pismen, bio je sekretar dugo godina iz našeg sreza.

Da li je vaš otac bio član KPJ?

Nikat nije bio član Saveza komunista. Nije imao problema što nije član. Im'o je u kuću sliku Dimitrija Tučovića. Prije desetak godina kad su sređivali njegovu kuću našli su tu sliku na tavan. Za vrijeme rata i kad se rat završio on je sve vrijeme pričo: "Ja sam antifašista."

Šta to znači antifašista?

Za vrijeme rata on nije do albanskim komitama da palju srpska sela koja su se graničila sa našim seljima.

Im' je velike svađe sa komitama sa Kosova i Boga mi je uspeo. Zamislji dijete, da se pustilo u to vrijeme da se popalju komšijska srpska sela i da to uradu ljudi koji nijesu iz tvojeg sela, već komite. Veruješ lji, da mu te tak'e poteze pantu i pos'e rata. On je uvijek imao dobre odnose sa ljudima.

Kakav je bio vaš život za vrijeme rata?

Odma' pošto je moja majka umrla, nije prošlo nekoljiko meseci, ja sam se udala. Moj muž je bio Turčin iz sela Lipljana sa Kosova. Dok je traj'o rat ja sam tamo živela. Rodila sam jedno dijete. Kasnije je moj čovek uhapšen, osuđen i streljan. Kat je uhapšen išla sam zajedno sa mojim svekrom kot Čafera Deve da moljimo da nam ga pusti. Ja sam mu u ljice rekla da mi pusti čoveka, on nije ništa krov. On me je poglednu'o i rek'o: "Bolje ti je idi odavde, dok si još mlada, ili da kažem vojnicima da i tebe odvedu. Vide' ćeš ti svoga Boga." Njega više nijesam videla. Uzela sam to dijete i vratila se kot baba u selo.

Šta se onda na selu događalo?

Dobila sam miraz i došla sam na svoje. Prvo sam živila kot baba jedno vrijeme, pa sam se udala drugi put. Moj drugi čovek bio je rodom iz sela Kaljin. On je bio vidar i čuveni guslar. Bio je skoro pa trides' godina stariji ot mene. On je došo u moje selo i tu smo sagradilji kuću. Sa njim sam imala šestoro dece. Jedno dijete mi je umrlo dok je bilo beba. Druga deca su živa i zdrava. On je umro

1963. godine. Na selo se živilo, tako kako se živilo. Posle rata je bilo teško, moralo je mlogo da se radi. Ja se sećam mi smo radilji, pa smo moralji da odvajamo žito, da dajemo u zadrugu. Crničilo se dosta vala.

Jeste li vi nosili peču?

Nosila sam peću i na Kosovu i posle kada sam se vratila u selo. Sigurno sam u selo nosila peću jedno četiri-pet godina, nisam baš sigurna. Ja sam sa Kosova, kada sam uzela dijete, pa sve do dolaska u selo. Cio put od Lipljana do Vučije Lokove sam nosila peću.

Zašto se nosila peča?

Ja samo znam da je moja majka peću nosila i ja sam. Mi kada smo iz sela izbegli kad je počeo rat, pa kada smo bezaljci, to je bilo četrdeset prve godine – moja je majka cijelo vrijeme imala peću, ona to nije skidala. Kada sat se sećam, kad je bilo prvo Izbičke rijeke, moj je rahmetlji babo rekla: “Aman Pašo, skinu to. Dahni malo dušom!” Te ti moja majka tu skinula peću.

Kada ste došli kod vašeg rođaka u to selo, jesu li žene u njegovoj kući nosile peču?

Njegova žena, majka i pet šećerki, sve su nosile peću. Ta' moj dajo je imao preko desetoro dece. A, što se tiče peće, sve žene su je nosile.

Kakva je bila vaša peča?

Moja peća je bila šarena. To mi je bio materijal donijet iz Soluna na poklon i ja sam tamo u Lipljan skrojila bila tri čaršafa il' peće, to je isto. Bilje su crne, sive, al' ova moja peća je bila šarena i imala sam sivu suknu.

Do kada ste nosili peču?

Kat se rat završio nosilji smo peću. Posé su komunisti donijeli naredbu da se peća skine. To je taput bilo. U narot se pričalo da je peća zabranjena. Kat su to zabranili peću, ja je više nijesam nosila.

Ko je to zabranio?

Partija je to zabranila.

Kako je to izgledalo tada, je l' se sjećate?

Kako se ne sećam, pa to nije bilo prije sto godina. Ja se vala sećam. U mesnu kancelariju su bilji došlji odbornici i jedne dvije žene. Bilo je hladno taput, pomrzalji smo se. Moj je babo došo i kaže mi: "Dijete, idemo do na Negotinac, u mesnu kancelariju. Ima skup, moraju žene da skinu čaršaf." Kat smo tamo otišli, okupilji se ti ljudi, bilo je iz sela žena, al' uglavnom su bilji muški. Nije to ni bilo bljizu, ta mesna kancelarija. Tu su pričalji da mora da se skine fe-ređa, da je to zabranjeno, moramo to da poštujemo. Jedna

žena što je bila tu je pričala kako žene moraju da se školuju, da znaju da čitaju, pišu, hoćemo modu-zgodu, i tako.

Vi ste poslije toga skinuli peču?

Odmah pose toga ja sam peću skinula i više je nikat nisam turila. Ja jesam pokrivena, imam šamiju preko glave i nikat šamiju nisam skinula, alj' čaršaf nikat više stavila nisam.

Kako je bilo drugim ženama iz sela?

Niko dijete moje habera nije im'o. Došla naredba i to je to. Taput se sve poštovalo, što kaže država, to tako mora da bidne, nema to, hoj-nej, mora.

I kako je bilo poslije skidanja feredže?

Život išo dalje. K'o s pećom, k'o bez nje. Da ti reknem još ovo, kat je pose peća skinuta, malo pose toga se krenulo za Tursku. Taput se odlazilo u Tursku. Iz sela je nekoljiko porodica otišlo. Prodadnu sve što imaju: kuće, ljevade, njive, šumu i uzmu vasiku i idu za Tursku. Mene je moj otac pričo, kat sam se ja rodila taput se išlo za Tursku i iz sela je dosta njih otišlo. Pose kasnije, ja sam bila odrasla, sećam se, opet se išlo za Tursku. Sve bi moj ti, prodalji što imaju i idu za Tursku. Ne znam šta hi je to teralo da idu, mi nikat nismo to ščelji. Moj babo rahmetlji je vodio akciju, pa ljudima pričo da ne treba da idu, da ostavljaju

dedovinu, da treba da ostanu na svoju zemlju. "Turska nije naša zemlja, ovo je naša zemlja,đe živiš iđe si rođen iđe ćeš da umreš" – govorio bi babo.

Šta je to vasika?

To ti dadnu u opštinu vasiku i sa tom vasikom moreš da ideš u Tursku. Dosta je ljudi iz našeg sela otišlo za Tursku. Sve bi rasporodalji, njive, kuće, spakuju se i odu.

Vama nije teško palo skidanje feredže?

Pravo da ti reknem dijete, nit mi je žđo, nit mi je milo. Bilo je malo čudno jedno vrijeme, onako bez čaršafa, al' se brzo naviknusmo na to.

Šta ste vi radili, jeste se bavili nekim poslom?

Ja sam bila domaćica. Provela sam život na selu. Radi la sam zemlju, sijala pšenicu, imala vrt. Uvijek sam imala stoku, krave, volove, ofce, kokoške. Cijo život sam to radila, ot toga živila. Ja sam imala dosta šume koja je bila moja, tako da sam prodavala šumu, ot toga opet živila, decu podizala i tako.

Koliko ste imali djece?

Šestoro. Dva sina i četri šćerke. Jedno dijete mi je umrlo kat je bilo beba.

Vaša djeca da li su završila školu?

Sva deca su išla u osnovnu školu. Dvije šćerke su se udalje poseće osnovne školje, dok je druga nastavila srednju školu i upisala fakultet. I sin mi je završio srednju školu i završio je Višu mašinsku školu. U selo je imala samo osnovna škola. Srednja škola je bila u Leposaviće i Mitrovicu, a fakultet je bio u Prištinu.

Jeste vi bili član Saveza komunista?

Nisam. Samo je moj stariji sin Aljo bio član Partije. U naše selo je dosta ljudi bilo u Komunističku partiju i to je taput bilo normalno.

Je li imala đžamija u vašem selu?

Nikat nije postojala đžamija u naše selo. Mi smo bilji poštena seljačka sredina, nismo mi nešto puno marilji za veru. Dolazio je hođa iz Pazara kada poćne ramazan i boravio bi cijelo vrijeme tu u selo. Da ti kažem dijete, taput se puno radilo. Muškarci su svi radilji u *Crnac* – rudnik, preko brda. Radilo se prva, druga i treća smena. Nije se tu imalo vremena za đžamiju, jok Boga mi, da ti iskreno kažem.

Kako su izgledala druženja u to vrijeme?

Nije bilo dosadno. Družilo se puno. Narot je bio srećniji. Sela su bila puna. Naše selo je bilo puno naroda, u

sve mahalje u selo su bile pune kuće, žena, dece. Družilo se, išlo se uvečer na posedak, kod rođaka, komšija. Sedi se, priča se, kuhaju se kompiri, piće se kahva. Rahatluk je bio. To više nema niđe. Bio čis' vazduh, nije bilo bolesti. To se taput bre rijetko umiralo, od smrti do smrti prođe sto godina. Sadek je to sve drugše.

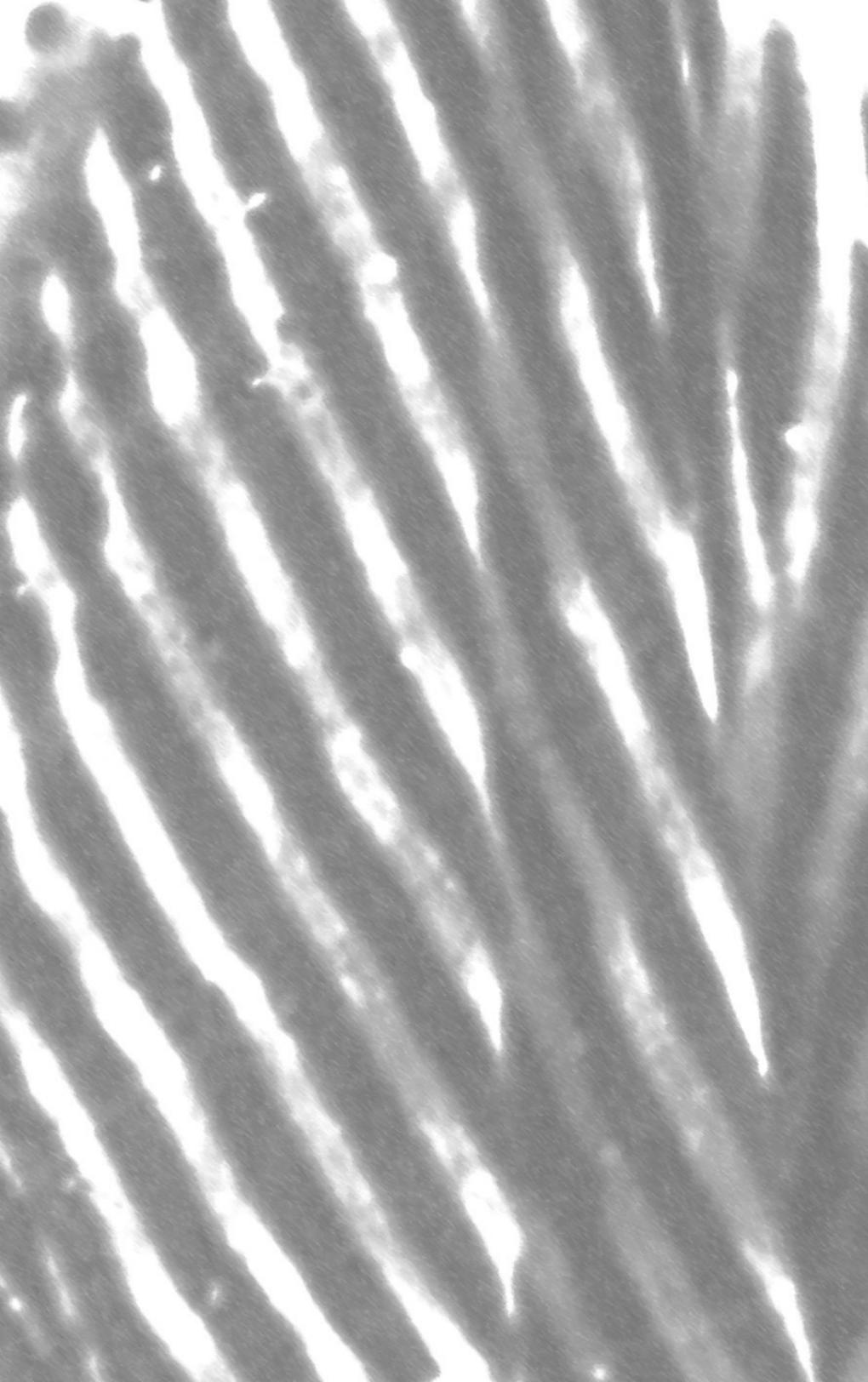
Koja je vaša omiljena pjesma? (smijeh)

*Sejedefu majka budila.
Ustani, šćerko moja Sjedefo.*

Znam i ovu:

*Budula majka, Mehmeda,
Ustani, sine Mehmede.
Majka je rano ustala
Šećer i kahvu majka popila.*

Znam ja poneku pesmu.

” —
Mržnja. Ja sam
uzela pušku i otišla u
narodnooslobodilačku vojsku
da se bijem protiv mržnje.
Mržnja stvara ratove. Mržnju
treba čovjek da iskorijeni. Mi
smo oslobođali ovu državu
od zla i mržnje.

“

ŠEFIKA (1926)

Koje godine ste rođeni?

Ja sam rođena 1926. godine, al' sam upisana godinu dana poslije rođena, pa me je babo upišo u knjige 1927. godine i tako piše u svim papirima. Tačan datum mog rođenja je 8. novembar 1926. godine.

Gdje ste rođeni?

Rođena sam u selo Fatnica. Moje selo je u opštini Bileća.

Kako su se zvali vaš otac i majka?

Moj otac se zv'o Omer, majka se zvala Kada. Ona je bila iz porodice Pervan. Djed moje majke se zvao Šaban, on je bio muktar.

Šta je to muktar?

On je bio starešina. Ko neki upravnik. Njegova riječ se dosta cijenila.

Nastavite.

Moj otac Omer se priključio Crvenoj armiji i bio je ruski dobrovoljac. Iz Rusije se vratio 1924. godine. Te godine se vratio u Bileću. Odma' pošto se vratio, on se oženio mojom majkom Kadom.

Kako je vaš otac otišao za Rusiju?

On je bio predratni komunista. Veliku je on muku video. Pomago' je političke zatvorenike u Bileći i okupljo' omladinu. Priključio se Crvenoj armiji. To je bila dobrovljna vojska. Tri godine je bio u Sibir i još godinu dana je bio neđe kod Moskve, al' se ne sjećam đe.

Kakvo je bilo vaše djetinjstvo?

Znaš ti, bolan, kako sam ja provela moje djetinjstvo. To ni jedan film ti ne može prepričat, kako sam ja to sve pretabirila preko ovija mojija leđa. Za vrijeme Kraljevine ja sam ti lijepila propagandni materijal po Divinu, u Bileći gore. Ne samo po Divinu, po školama, žandarskim stanicima. Mi smo bili komunisti.

Jeste li išli u školu?

Nijesam. Nije moj otac d'o da ja idem u školu i da naučim da čitam. On je tvrdio da je bolje da se dok je ovo teško stanje u zemlju ne školujem, ako me ufate žandari.

On je govorio, da nepismena ne mogu da odam drugove i bolje je bilo da se ne školujem, pa kat dođe mirno vrijeme školova' će se. Tako je i bilo, bolan.

Sjećate li se kada je počeo rat?

Sjećam se, bolan. Preživjela sam ja dva rata. Ova' posljednji i ova' drugi rat. U to vrijeme bilo je mnogo teško, mi smo bili sa familijom cijelom u selo Fatnica i moj je otac odlučio da odemo prema Bileći. To je bilo, čini mi se, oko 1941. godine. Tamo prema Bileći, tu su nas dočekali u zasēdama. Majka i još deset članova familije je pobijeno i bačeno u jamu Čakalica. Ja, otac, brat mi i sestra, dovukli smo se nekako do Bileće.

Šta je bilo kada ste došli u Bileću?

Došli smo do Bileće, izmučeni i napačeni. Al' smo tu bolan, i staro i mlado uzelo da se bori protiv okupatora, protiv četnika. Nas su prema Bileći spasili Talijani, inače bi nas četnička vojska dokusurila. Našli su nas Talijani, kokošari, pa su nas spasli.

Ko su kokošari?

Tako smo u to vrijeme zvali Talijansku vojsku – kokošari.

Vi ste se u Bileći pridružili NOB-u?

Tako nekako. Moj je otac u vojnu kasarnu u Bileći im'o sastanak sa partizanima. On je treb'o da ide u partizane, al' bilo je mnogo male djece u našu familiju. Ja sam imala šesn'es' godina i bila sam najstarija, tako da je moj otac odlučio da ja idem u partizane i tako je bilo.

Vi se niste protivili?

Što bi se ja bolan, protivila. I da je on donio odluku da on ide, ja mu ne bi' dala, ja bi uzela pušku i u rat protiv okupatora.

Šta je nakon toga bilo?

Otac je došo i rek'o mi 'vako: „Šefika sine, ti ideš za Sarajevo, priključuješ se partizanskom odredu.“ Ja sam samo klimnula glavom. Nije prošlo puno, nas je osmero iz Bileće krenulo prema Sarajevu. Otac mi je kaz'o, ako me neko nešto pita, da velim da sam siroče, da nikog nemam, svi su poginuli. Nas je u Sarajevo čekala veza i mi smo krenuli vozom. Ja sam sve imala drugove, ja jedina sam bila žensko. Kada smo stigli u Sarajevo, odma' nas je veza uzela i pravac smo otišli na Romaniju. To je bio *Romanij-ski odred* čiji komadant je bio Slaviša Vajner Čića.

Koliko ste imali godina?

Imala sam četrnæs' godina kad sam došla na Romaniju.

I nakon toga šta je bilo?

Šta, šta je bilo? Čuj šta je bilo?! Ja sam se 1942. godine pridružila *Prvoj proleterskoj*. Bila sam ti dobrovoljka u *Prvu proletersku*.

Vi ste prošli Igmanski marš?

To mi je k'o noćna mora, kat se sjetim, marša preko Igmana. Moja je sreća velika bila što sam bila dobro, dobro obučena. Imala sam dvije velike palte, koje sam obukla. Jedna je bila njemačka, od nekog oficira. Vidiš ove moje prste na lijevu nogu (pokazuje nogu) to je sve smrzlo, eto, jedino to. Imalo je što su gore prošli od mene. Bukve su pucale od mraza, strah da te ufati, kako je to, bolan, bilo. I preživjela. Vala, da ti kažem još ovo, više sam smrzla ka Foči kat smo išli, nego preko Igmana. Jedan mi je drug Miladin nogu izgubio, njemu su nogu osjekli.

Jeste li bili ranjeni u ratu?

Tri puta sam bila ranjena. Sva tri puta sam ranjena na Sutijesku. Bila sam puškomitraljezac. Tamanila je nana sine, neprijatelje ka' golubove. Ja sam prošla sve ofanizve.

Koje su to ofanizive bile?

Odbojna Užičke Republike, pa Prva proleterska, Igmanski marš, pa Trio il' Kozara, pa je bila Neretva, Sutjeska i Drvar.

Bili ste u Drvaru?

Jesam.

Kada ste demobilisani?

Izašla sam iz vojske 1946 godine. Imala sam čin starijeg vodnika.

Jeste li dobili neku nagradu?

Partizansku spomenicu, Šestoaprilsku nagradu grada Sarajeva, opštine Vogošće i pun mi je orman diploma ravnija.

Šta je za vas fašizam?

Mržnja. Ja sam uzela pušku i otišla u narodnooslobodilačku vojsku da se bijem protiv mržnje. Mržnja stvara ratove. Mržnju treba čovjek da iskorijeni. Mi smo oslobođali ovu državu od zla i mržnje.

Šta se dogodilo nakon rata?

Otišla sam za Banja Luku. Tamo mi je bio babo i brat i sestra. Tu sam krenula u školu i završila četiri razreda. Poslije sam otišla u Derventu i radila sam u tvornici teksila jedno vrijeme i onda sam odatile došla u Vogošču i tu sam upoznala muža.

Koje godine ste se udali?

Udala sam se 1951. godine.

Koliko ste imali djece?

Četvero. Rođena su 1953., 1954., 1958., 1963. i 1965. godine. Ćerka koja mi je rođena '53. se udavila u rijeku.

Da li se sjećate Informbiroa?

K'o da je bilo juče. Ja sam radila u vojnoj pošti i zamolim upravnika da me puste da odem da posjetim oca. Primjećujem da se nešto događa u to vrijeme, al' ne znam šta je i kako je. Ja ti odem kod njega i pitam ga: "Šta se ovo događa?" On mi ovako veli: "Ako te budu pitali za koga si, ti reci, ja ne poznajem ni brda, ni rijeke, ni planine, ni gradove, ni sela Rusije već Jugoslavije i ako treba ponovo ču se borit' za ovu zemlju, ovo je moja zemlja Jugoslavija, ja drugu zemlju od ove nemam." Kad sam se vratila sve je tako bilo. Pitaju nas, za koga smo i šta smo, pa nas odvoje

na desnu i lijevu stranu. Ovi što su bili na desnu stranu svi su otišli na Goli otok, a možda su neki pobijeni, ja hi više nijesam vidjela.

Jeste li vi vjerovali u komunizam?

Ja i danas vjerujem. Al' nije bilo komunizma. Nije to bio komunizam. Ne, jok, jok. Ja vjerujem u narodnoslobodilačku borbu, to je cijena, to je ideal, ako ćemo pravo i iskreno da muhabetimo, to je tako.

Jeste li bili članica partije?

Naravno dijete. Ja ne krijem k'o što sada kriju, ne smiju da kažu. Bila sam član partije.

Da li se vi sjećate kada je donijet Zakon o zabrani nošenja zara i feredže?

Znam kada je donijet ta' zakon. To je bilo 1950. godine u Bosni. Država koju smo oslobodili u narodnooslobodilačkom ratu je krenula da se gradi i razvija i ja na takve stvari gledam tako. Ta' zakon je donijet kako bi žene skinule feredžu koju su nosile. Ja lično mislim da je to bilo pogrešno, to nošenje feredže. Ja to nikad nijesam nosila, al' misljam da je to bilo pogrešno. Jugoslavija je bila zemlja razvoja i sve to oko toga i tih feredža i svašta nešto je kočilo. U to vrijeme su se otvaralje fabrike, gradilo se. Jednako su Jugoslaviju gradili svi, i muško i

žensko, tako da što se tiče toga, feredže i skidanja, to je za mene sve na mjestu.

Sjećate li se kada je to bilo?

Sjećam se vala. Ja sam bila prvoborac, puškomitrolj-zac. Ja sam, k'o i moji drugovi i drugarice odbranila Jugoslaviju. Ta država je iz pepela krenula, narod nepismen, i žensko i muško, trebalo je to sve upravit. Naše žene nijesu znale da pišu, to sve bilo nepismeno. Muka je to bila upravit u jedno, tako da se ja dobro sjećam svega toga. Da ti pravo velim mene je to dosadno, ta kuknjava i otpor koji je pružan u to vrijeme oko te feredže i toga. Narot treba da se opismeni i to je za mene svetinja.

Kada ste penzionisani?

Penzionisana sam 1960. godine. Imala sam, a i dan danas imam probleme sa nogama. Država mi je dala penziju.

Šefika Kladničanin je od 1992. do 1996. godine kao izbjeglica boravila u Novom Pazaru. O posljednjim ratnim događajima nije željela da razgovara. Razgovor sa njom obavljen je u novembru 2007. godine. Preminula je u Sarajevu 26. 12. 2011. godine.

“
**Ja sam se rodila
1927. godine, tri hefte posle
Mitrovdana.**
”

BAJRUŠA (1927)

Kada ste vi rođeni?

Ja sam se rodila 1927. godine, tri hefte posle Mitrov-dana. Rođena sam na Hađet, ođe u Novi Pazar.

Kakvo je bilo vaše djetinjstvo?

Bilo je veoma teško i mlogo siromašno. Nije se imalo, bilo je gladi, sirotinje. Bilo je mlogo, mlogo teško. Ja sam imala još tri sestre i brata. Mi smo svi bilji ođe, alj' bila je sirotinja teška. Nije bilo nimalo lako.

Kako je izgledao Hadžet?

Ljivade, njive, ravnice, po par kuća i tako ti je Hađet izglijed'o. Pričalji bi po Pazaru: „Idi gore na Hađet.“ To bilo daljeko u to vrijeme. Bila ova jedna Muhađirska mahala i ovi ljudi, što su danas stari, k'o što sam ja. Oni su živelji ođe, tat bilji mladi.

Da li se sjećate kada je počeo rat?

Sećam se i to se dobro sećam. Mi smo bežalji k'o d'eca kat je krenulo bombardovanje Pazara. Mi smo išlji u Brakofce. Tamo smo imalji imanje jedno i jednu staru koljibu. Kat je bilo bombardovanje, spavalji smo u tu kuću nas petn'es'toro. Svi smo spavalji na kompire i to nekolj'ko dana dok to sve nije prošlo. Mene je u rat poginuo otac. On je poginuo na Handek. Pala je bomba na njega i on je u komate rasturen. Kat se završilo bombardovanje, njega su skupljali po Hendeku, i tako je ukopan. Bomba ga raznijela.

Kako se živjelo poslije rata?

Teško se živilo. Došli su komunisti, pobedio Tito i to je tako bilo. Al' bila je kriza, nemaštinja. Ljudi su gladovalji. Jes' Boga mi, ako ćemo iskreno da pričamo, to je tako bilo. Kat se rat završio, bilo je nepravde, dosta ljudi je pobijeno. Kot Pete mesne zajednice su bilje rupe ot bombi. Boga mi, tu je ljudi dosta pobijeno. To je tako bilo, šta da radimo, alji tako je bilo. To nije smjelo da se priča, al' ja ovo sat pričam, pa šta Bog da.

Jeste vi išli u mejtep?

Svi smo išlji u mejtep. O'de u ovu našu đamiju. Dolazila je hafiz Veza, ona nas je učila dove, pa smo učili arapsko pismo. Ona je imala kalfu Ramizu, ona nas je bila. Koga je ona udarila taj će zaboravit' samo kat

umre. Ako nisi naučio dovu ilj' ako si nemiran, ona te zvizne prutevima po prstima. To je bio grijeh da ne znaš dovu.

Da li se vi sjećate kada je donijet Zakon o zabrani nošenja zara i feredže?

Sećam se vala. Ja sam nosila feređu u to vrijeme, tako da se dobro toga sećam. Mi smo imalji daja, on je bio u komuniste. Mi smo sve znali, on nam je prvi rek'o: "Došla naredba da se skine feređa." Nas je mlogo bilo stra' i sramota. Naša aginica, ona je bila starija žena, ona bi dodij uveće, pa sa mojom majkom krijući pričaju. Sve hi stra', da hi neko ne čuje, pa se žalju. Teško him pada to što je došlo da se zabrani nošenje čaršafa.

Da li je skidanje zara i feredže bilo teško za žene?

Da ti kažem nešto, kako je bilo, to niko ne zna do žene. Doniješe haber da to mora da se skine. Svaka žena je odje u komšiluk nosila čaršaf. Ja znam da ti nabrojim sve žene. Ja dobro znam, svaku koja je čaršaf nosila i koje je boje bio. Bogo mi, velj'ka je sramota bila da ideš bes čaršafa, šamije, gologlava. Velj'ki grijeh je to bilo. E, sluša', ovo sat. Etemova žena skinula čaršaf i ona ti nije izlazila iz kuće tri, četiri hefte. I ja ti odem kot nje, bila je srijeda, k'o sat se sećam. Ja kot nje, ona blrijeda ka' mejt. Ja joj reknem: "Aman ženska glavo, hajde. Skinula ti, skinulje sve žena. Nije kijametski dan." Ona podigne glavu, pa mi kaže: „Eh,

dragi Allahu ti pomogni. Sanjam ti, moja Bako, na hajir i na dobro, svaku noj. Sanjam kako pirala gola landaram po mahalji, pa me neko juri, pa ja beži, kukaj, čupa' kosu.“ Ja joj veljim: “Hajde vesela bila, skrenu' ćeš s' pameti, proj se čaršafa.”

Ko vam je govorio da skinite feredžu?

Dolazilji iz opštine. Dajo nam pričo da skinemo, naša jedna svojta. Ona je dolazila i terala nas, pa nas ubeđevala. Dolizilji su i hođe, pa nam pričaju kako je to grijeh. Eh, mislim se, hođa, hođa, u podne grijeh nepkrivena, sa akšama grijeh pokrivena. Veruješ lji, da me ovo ne pita, ja sam i bila zaboravila na to, al' to je bio jedan cirkus, đumbus (smijeh). Bilo je i pametnija žena, one su nam isto govorilje da skinemo čarašaf, pa će da se otvoru fabrike, da žene radu, da idu u školu, da bidu pismene.

Jesu li žene počele da rade u fabrikama?

Taput nije ni bilo nekija fabrika. To se kasnije otovorio, pa su žene počelje da radu. Moja sestra je bila krenula da se opismenjava, pa je naučila da šije. Imalji su zanatski kursevi. Ja tu nijesam išla, moja sestra jeste i jedne moje svojte one su išle. Taput Bog mi duša, to žene nijesu ni radilje, niti je to žena imalo. Ja se sećam u porodiljište je bila samo jedna babica, taput u to vrijeme i ona je bila pravoslavna, tek kasnije su naše žene krenulje da radu.

Je li vam žao što ste skinuli feredžu?

Mene vala nije žo. Ja sam skinula čaršaf, alj' sam cipcijo život nosila šamiju i sat pot stare dane nosim šamiju. Mene je čaršaf bio težak, turi ono na glavu, pa ka' hutina po sokaku.

Jeste li poslije smjeli da idete u đžamiju?

Mi smo smelji. Naša ova đamija u nju se klanjalo triput nedeljno. Bio je Hajdin efendija i on je tu dolazio. Ta put nije bilo ni mlogo đemata, malo, alj' se klanjalo. Ono dova i harfove sam naučila kat sam bila devojčica i hatme sam činela. Ja to i danas pantim, još mi je u glavu, to nijesam zaboravila. U đamiju se išlo vala. Znaš ko nije išo, ona' što je bio član partije i što je bio u komitet. Oni nisu išlji u đamiju, oni su bilji komunisti.

”
Godine ne činu staros',
već kako trpiš te
godine, ja ih neveram i tako
mi prođe dan.
“

MUHRA (1927)

Gdje ste rođeni?

Rođena sam u selo Laholo u Bijelo Polje. Moja porodica je Džogović. Majka mi je rahmetlji pričala da sam rođena u zimu 1927. godine. Alj' tamo đe smo živelji, tako ti je bila veljika sirotinja, to je bilo selo, seoski život. Misljim da sam k'o dijete mlogo toga željkovala, nije se imalo.

Od koje godine živite u Novom Pazaru?

U Novi Pazar živim od 1943. Mi smo te godine izbegli iz Bijelog Polja. Bio je rat i preko šuma smo stiglji u Rožaje, pa preko Tutina u Pazar. Ja sam bila devojka kat smo došli u Pazar i dobro se sećam toga.

Kada ste došli u Novi Pazar gdje ste živjeli?

Kat smo došli, tri godine smo živelji u Potok. Tamo smo bilji pot kiriju.

Kako se tada živjelo?

Veljika sirotinja je bila. Moj brat je bio stariji od mene tri godine. Kada smo došli, napačnu nas neke vaške. Pa smo išli dolje u centar, đe je sat *Grmija*, tu su bilje islamske ustanove, tu su nas prskalji, da nam te vaške sklonu. Pazar ti je isto bio sirotinja, došli Nemci, rat, bijeda, straš. Mene je vala bilo straš, tako me nešto bilo straš ot svega u taš vakat, kasnije me to prošlo, alj' na početak ne mlogo bilo straš.

Ko je još sa vama došao u Novi Pazar?

Ja, babo, sestra i brat. Majka mi je umrla kat sam imala pet godine i ja se nje ne sećam.

Šta je bio razlog da dođete u Novi Pazar?

Bio je rat. Boga mi sine, to je bilo strašno. Tamo u tama naša sela bilo je četnika i napada, i babo nas je sve pokušao i preko brda za Pazar. Sve smo tamo ostavili. A, hajala sam to moje mesto. Sve kat je prošlo ja sam hajala da se vratim, da vidim to tamo, nešto me je to uvijek vuklo. U te naše krajeve, tamo kot Bijelog Polja, bilo je četnika. To tata krenulji da potrijebe taš naš kraj, te ti se mi pokupimo i bežanija. Crklji smo dok smo došli. Narot jadni priča, upalji četnici dolje, došli tamo, videlji hi gore, tutarak da te ufati od priče. Veruješ lji ja sam godianama sanjala tu našu bežaniju, plač. Majko moja, nije to moglo iz glave da mi izljegne. Što zaklopi oči, ja se obretnem tamo. Majko

mila, posen ne smijem da zaspem, stra' me da spavam, sanjam, pa me stra'.

Kako ste živjeli kada ste došli u Pazar?

Od'je je bio malo drugše, nego tamo đe sam živila. Ovo je bio grad, imalo je ljudi. U Potok mahalji sam živila i radilji smo. Brat mi je radio. Ja i sestra smo čistilje po kućama, okopavalje njive i tako te poslove. Doduše, ja nijesam puno radila, ja sam se odma' pošto smo došlji udala.

Kada ste se udali?

Prvi put sam se udala 1945. godine. Ta' moj čov'ek je bio iz Pazara. On je bio stariji ot mene. Za njega sam bila udata dvije godine, al' nismo imalji dece i onda je njegova majka... To joj nije bilo pravo... i ja sam se makla ot njega. Ta njegova majka je bila mlogo ters žena. Ja siroče, došla iz Crne Gore, ne znam đe sam. Mene je sa njim bilo lijepo u braku, al' se ona mijehala, nismo imalji dece i to ti tako bi. Vratila sam se u Potok mahlu, još su moji tu živelji.

Jeste li nosili feredžu?

Kako moj sine, nego šta, nego sam nosila čaršaf. Mi kat smo došli ođe, ođe su sve žene nosilje čaršaf. Ja to nisam ni znala šta je. I tamo posle đe smo živeli, imala je jedna stara žena Naka i ona meni velji: "Ti si sad postala devojka, ti mora da nosiš čaršaf." Ja joj kažem: "Ja

nemam čarape da obućem, jok čaršaf da nosim.” Ona ode i donese mi njen stari čaršaf i kaže mi: “Evo ti ova’ moj, ja ti ga poklanjam. Ene, devojka da ide bez čaršafa.” Ja sam ti se sa tim čaršafom udala i bila udata i to je sve vrijeme bilo sa mnom. Kada sam se raskantala sa tim prvim čovekom, sve sam ta’ stari čaršaf nosila. To je bilo moj sine, staro, izritalo se, pa sve ima male rupe, onako, ada sirotinjski bilo.

Jeste li nabavili novi čaršaf?

Brat mi radio i kupi mi nov materijal da skrojimo ja i sestra mi čaršaf. Te ti ja odem kot šnajdereke i skrojim. Posle mi bilo merak, nof čaršaf, pa to lijepo izgljeda, pripsan insan. Nije staro, kô krpu da sam stavila na glavu, ovako novi je bio ljepši. Eno mi ga, ja ga čuvam, eno mi ga tamo u sanduk, ja to nijesam bacila.

Koje boje je bila vaša feredža?

Od crnog materijala.

Pamtite li kada je donijeta zabrana da se skine feredža?

Kako ne pantim, moj sine. Moj brat ti je bio u partiјu, on je to nešto hajo da petlja u te komitete. On dođe i kaže da se skine feredža, mora, stigla naredba iz Beograda. Mene ne bi pravo, ene, kak’â naredba, ko to može da naredi. Stigla je naredba, imaju kaže da hapsu i u zatvor

teraju žene ko neće da skine feredžu ilj' čaršaf, to se tako zvalo. Moja sestra kuka, pa kaže: "Kuku, oteraće nas u zatvor. Da idem ja ovak'ā mladina u zatvor!" Ona puuup i skide. Crna me zemlja pojede. "Sedi tu savi se, ne kukaj, nećemo mi u zatvor, šta smo mi krive da idemo u zatvor", velim ja njoj. Uglavno, ona to reče i on ode.

Kada ste skinili feredžu?

Nemo' mi verovat, možda sam zaboravila, sve mi se čini da je bio jedan skup, gore kot one zgrade *Sintelon*, ono u prvomajsku, ka Karahodžić čupriji. Kat je bio ta' skup, ja sam ti to jutro skinula feredžu. Ja ti uzmem sestruru i jednu našu konu i nis čaršiju na skup. Gologlavе, obukljе suknju i cipelje, sve nam to brat kupio.

Kako su žene podnijele skidanje feredže?

To nije bilo nimalo lako, jok duše mi moje. To ti bre objašnjavalji, pa imalji skupovi, predavanja u mesnu kancelariju, išlo se i to je moralo da se uradi. Mene brat bio u komitet, ja morala da idem, on vodio i mene i sestruru. On bi nam govorio da skinemo feredžu, ilj' će on ostati bes posla. "Šuti futo, kako bes posla da ostaneš, jok jedan nego sto i jedan čaršaf ču da skinem, da zapaljim ako treba." Kuknjave je moj sine bilo, dreka, vika, pa padaju u nesvijes', vrištu, to him nešto bilo teško. Kako cito život sa čaršafom, to islamski bilo i sat da se skine. Alj' naredio Tito, poskidasmo vala, k'o da nikat nisam nosila, eto tako ti je to bilo.

Je li vam bilo žao što ste skinuli feredžu?

Bilo mi vala tuhav isprije. Poslje sam navikla vala i besnje. Ja ti skido' čaršaf i ne prođe malo ja se udala. Ja sam i posle išla pokrivena, nijesam ja to mlogo tragala, stavim namazbes preko glave, imala crnu suknju, one široke, i nije mi to smetalo. Nije to bio čaršaf, to je bilo nešto drugo, alj' tako je bilo.

Kada ste se udali drugi put?

Udala sam se 1952. godine. Ta' mi je čovek radio u Pazar. On je bio iz Hrvatske, to je jedno selo tamo kod Leposavića.

Koliko ste imali dece?

Prvo dijete sam rodila 1955. godine. Prije njega dvoje dece mi je umrlo.

Jeste li išli u školu?

Jok vala. Nisam išla u školu. Ja sam nepismena. Naučila sam da čitam mlogo kasnije. Tu đe sam se udala, imale su još dvije žene, to su mi bilje drugarice. Tek kasnije, sigurno sam imala jedno pedest godina, ako ne i više, sa njima sam naučila da čitam. Kot ove jedne drugarice živila je jedna učiteljica iz Arendelovca, kratko je živila. E, ona nas je kad bi pilje kahvu i sedelje tako, ona nas je opisala.

smenila. Pa smo naučilje slova i da čitamo. Ćirilicu samo znam. Kat mi je ova unuka krenula u prvi razred, ja sam njen bukvar čuvala do tu skoro, ona sat ima troje dece, ja sam ta bukvar čuvala. Nisam umela da čitam, bila ne-pismena, alj' sam čitala ljude, što te poglednjem u čehre, znam šta hoj (smijeh).

Kako vam je bilo u braku?

Mene je bilo dobro. Ja sam se udala. Jeste to bilo kriza neka, i tako to, alj ništa mi nije faljilo. Dok smo kuću napravili, malo da imamo svoje, živelji pod kiriju, alj' na kraju je bilo dobro. Ja sam poštovala njega, on mene i tako. Da ti pričam još ovo. Taput, Hiljmo, moj čovek, rahmetlji, on ti se pobio u kafanu. On je haj'o i da popije. Prošlo malo, kat on dođe da mi kaže: "Ja idem u zatvor. Godinu dana se neću vr'čat, da idemo mi da se razvedemo." "Jok Bogo mi, što ima da se mi razvedemo, haj ti u zatvor, ja ču te čekat." Mene dijete još nema pola godine. I on ti ode u Mitrovicu u zatvor, ja ga čekala i on se vrati.

Jeste li išli kod njega u posjetu?

Jok more. Nije on to d'o. Niti sam znala ka' će da se vrati, ni šta će, uglavno' jedan dan, ete ga uz avljiju.

U nedelju su izbori, je l' idete da glasate?

Nego šta. Ja glasam na svake izbore. Evo skoro osamdeset godina imam, ja ni jedne izbore ne propušćam. Jednom sam bila u Nemačku, kot ovoga mi sina, kat su bilji izbori. Teljefonom sam zvala da pitam da lj' more umesto mene moja sestra Rukija da glasa. Alj' nije mogla.

Jeste li nekad bili članica Partije?

Ja jok vala. Nijesam bila u komuniste. Moj čovek je bio u Partiju, ja nisam. Komunisti nisu verovalji u Boga. Ja klanjala cio život, a da idem u partiju, jok vala, mene to nije trebalo.

Kako se živjelo za vrijeme Tita?

Rahatluk bio. Nije bilo mržnje. Ljudi bilji drugši. Imalo reda i discipljine. Sat ni reda ni ničeg. Mene nije bilo stra'. U sret pola noći da mi kažeš haj do autobuske stanice, mene nije bilo stra'. Sat jok vala, ne bi smela do pret kapiju da izadem, neko bi me doček'o. Kot Tita bio red. Ja ponekat čujem kako pričaju nije bilo lijepo, te bilo ovo, te ono, alj' ja tako ne misljim. Mene je bilo lijepo. Sve što sam zaradila, za Titov vakat sam zaradila, ako hoćemo istinu, onda je to tako.

Je l' klanjate svih pet vakata dnevno?

Vala sine, klanjam. Ja verujem u Allaha. Kat sam mlađa bila ja sam klanjala. Naučila sam to dova k'o dijete i evo i danas sve to znam. Tu skoro je izgorela Nikšićka đamija. K'o da me neko preko lubine udario, toliko je to mene bilo žo. Allahu dragi, izgore nam đamija. Bogo mi je to opomena. Vidiš ova dunja, ovo se bre sve izopačilo.

Šta ste još u životu radili?

Pljela sam ojice. Pedeset godina sam pljela ojice. Jedan vakat sam išla u Tursku, donosila po malo robe i prodavala, malo švercovala, alj' to je kratko bilo. Veljka je muka to da se švercuje, teško je, moraš da putujuš. Sa ljidima je teško radit, jes' Boga mi.

Šta su to ojice?

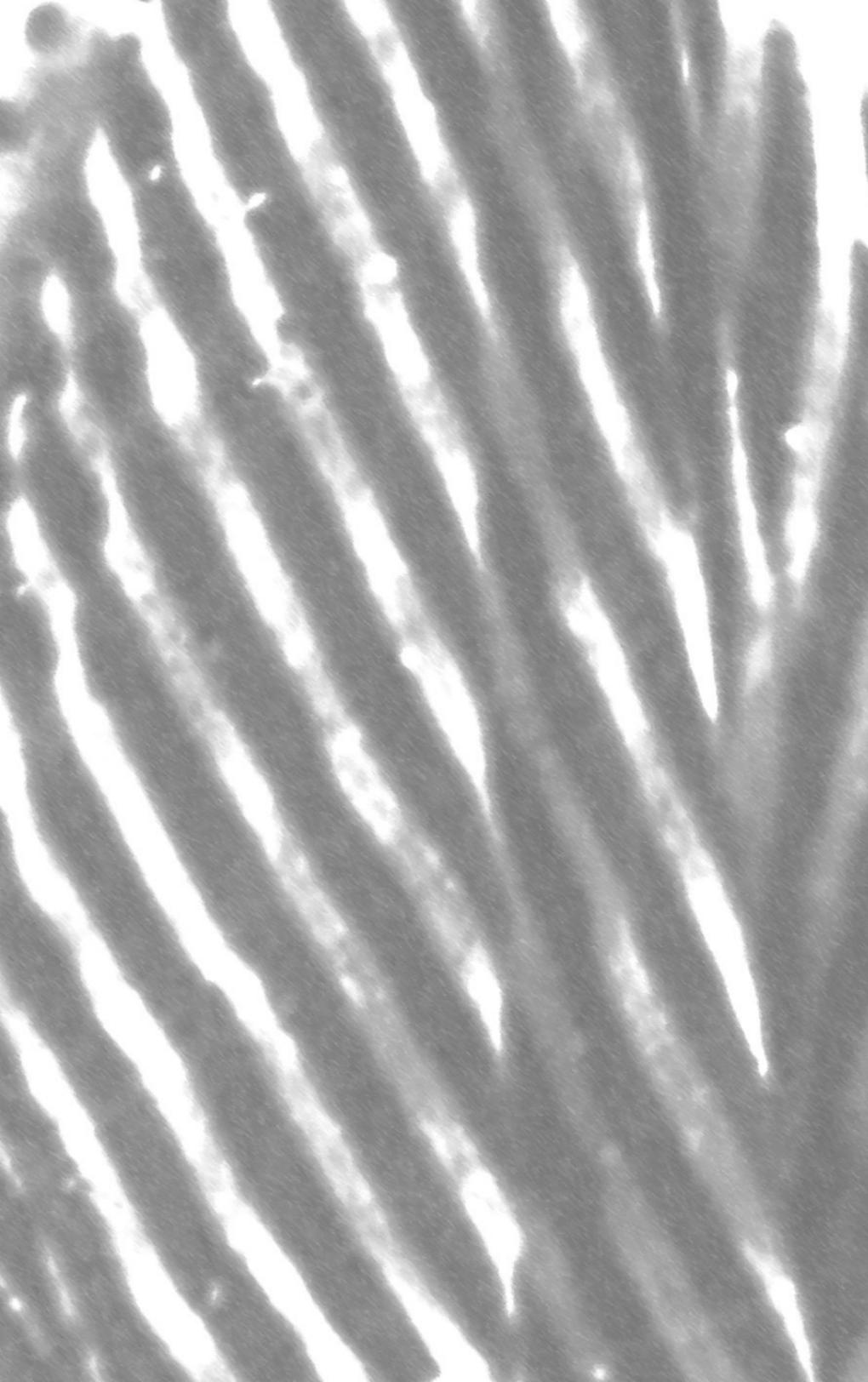
Za šamiju, ovo ukrasno, što se okolo tura (pokazuje svoju mahramu). Ima raznija boja. Ja sam to heklala i to sam prodavala i tako imala za idaru. Vidiš ovo na moju šamiju, to su ti ojice. Ovo kot mene su cvetovi zeljeni, ima deteljina, malje bošćice, raznija boja. Ljubičaste, crvene, maci, zeljene, turundži, ima svakakija boja. To se turi na šamiju, pose šamija ljepša, zapripše.

Šta je vama u životu važno?

Mene je u životu najvažnije da mi je kuća čista. Znači, da je namireno, sve na svoje mesto, da te nije sramota kat ti neko dođe, ono ti prljavo ilji nije namireno. Čovek treba da je čis' uredan, pedantan, kuća da miriše. Ja sam stara, alj' ja hajem da mi je namireno. Kat hoće Bajram ilj' ramazan, ja kupim kreč, pa malo farbe, obojim, pa ošerbetim zidove. Čisto miriše, to ti je tako. Alj' nije samo čista kuća, kat insan ima lijepu garderobu, žena kat ima ljijepe ojice, šamiju, ispeglano, pa miriše, nema šta ljepše ot čistog insana. Mene su ruke propalje čistući, cijo život sam čistila i sat stara, alj' čistim. Sat mu to niko te traga. Ja gljedam ove mlade, njih to ne zanima, one haju cigaru, telefon i to ti mu je. I još ovo da ti reknem, hajem u životu da imam idare, da lijepo pojedem, kat mi neko dođe na posedak ilj' na kahvu da imam kolač, da poslužim, da popijemo sok, đulsije, kljeke, lјimunadu.

Je li teška starost?

Nekat pomisljim šta sam sve radila u životu, šta mi je sve prošlo kros ove ruke. Nekat sam mogla da radim po cijo dan, danas ne mogu. Stiglje me godine. Znaš šta dijete, da ti kažem nešto, ja sam stara, dok got mogu da idem, mislim svojom glavom, spremim da jedem, sredim sobu i ne zavism od nikok, ja sam prezadovoljna. Godine ne činu staros', već kako trpiš te godine, ja hi neveram i tako mi prođe dan. Kolj'ko ću dugo da neveram, ja to ne znam, Allah zna kolj'ko mi je godina ostavio i kat će vakat da dođe.

”

Pripsana je bila ova
naša mahala.

“

FADILJA (1928)

Kada ste vi rođeni?

Ja sam rođena 1928. godine

Gdje ste rođeni?

Rođena sam na Hadet.

Da li ste vi imali braće ili sestara?

Imam dva brata i dvije sestre.

Kako je bilo vaše djetinjstvo?

Moja je porodica živela na Hadet. Moj je babo došao is sela Kladnica 1906. godine. Moja je majka Mejrema rođena 1901. u Novi Pazar. Moja majka se zvala Mejrema, moj babo se zvao Hasan. Kat su oni došli is Kladnice to je bilo 1906. godine, moj je babo tat imao dvije-tri godine, tako nešto. To mi je on pričao, pa sam ja to utvila u ovu moju glavu. Još ovo da ti reknem, da ne zabora-

vim. Moj babo je imao jednok brata, Abdurahmana, on je bio otišo u Đurulmljije i nikat se nije vratio. Tamo je poginuo.

Šta su to Đurmlije?

To se taput išlo u rat i on je otišo. Babo mi je pričo da mu je majka u jednu bijelu k'o šamiju spakovala bila nekija stvari, nije bilo mlogo, nešto malo. E, to ti je odnio i više nikat o njemu ništa nijesmo čulji.

I šta još pamtite iz djetinjstva?

Moj babo je čuv'o vinograd. Vinograd je bio ispot Paričkog brda. Tu su sve bilji vinogradi. On je tu radio skoro cio život. Mi bi k'o deca išlji kot baba, nosilji bi mu da jede. Tamo smo čuvalji krave, jelji grožđa, oraha, jabuka. Moja bi majka rahmetlji dođi o'de, odavde, sa Hađeta bi ga zvala i on je čuje gore, to je sat đe je Veljko groblje, eto tako se dozivalji. Pantim rat, kat su pada-lje bombe, pa smo mi svi odavde pobeglji u Barakofce. Tamo smo svi spavalji u onu jednu kućicu. Zamislji, imalo nas je preko dvades'. Heftu dana smo spavalji na kompire, stavljili kompire, pa na kompire, da ne spavamo na zemlju. Nije se imalo, nije bilo k'o sat ovo što se ima. Žene su pralje veš na jaz, to bilo sve čisto, bilje vodenice, nije bilo ni sapuna, nego na pepeo se pralo. Jelo se, kuhalo se i tako to.

Da li ste vi nosili feredžu?

Ćaršaf sam nosila. Imala sam sifkas' ćaršaf. Nosila sam, kako nisam nosila.

Vi se sjećate kada je donijet Zakon o zabrani nošenja zara i feredže, je l' da?

Ka' da je jućer bilo. Faik, moj brat, on dođe i to nam je rek'o kući, mora da se skine peća i to ti je tako bilo. On nam je rek'o da je donijet zakon i to. On je to neđe prvi bio čuo, tako da je to tako bilo.

Kako je to sve izgledalo?

Ja sam ti išla u mejtep kot mula Hajdina i bila je hafiz Veza, kot njih smo išlj'i da ućimo dove, u mejtep. Sve što sam naučila i znam, naučila sam u mejtep i ot rahmetlji majke, sve vala. Po islamu, žena je morala da nosi peću, pokrije ljice i tako to. Ćaršaf je po islamu, zato smo mi to nosilji, zato što je sve to po islamu, nikako nije moglo drugše da bide. Ti mene pitaš oko toga, kako je to taput bilo, je lj'? Naš amiđa Mehmet, on ti je bio zadužen za ova naš rejon, ovo će mi živimo, Hađet, mahala cijela. Da ti reknem i mula Hajdin, rahmetlji, isto nam je vik'o, mora da se skine ćaršaf. Žene se unervozilje k'o koze. Kat se setim, aman jarabi, prića, pa prića, to samo pričaju o tome. Cijela mahala je danima o tome pričala. Bilji skupovi, dolazilji, tat vlas' što je bila. Ja sam sa majkom išla dolje u grat na jedan skup kat sam imala peću. Prića moja majka,

mi idemo, us park, vraćamo se ovamo, ona šuti, pa mi rekne: „E, moje dijete, ne smijem glavu da podignem ot sramote, sve gljedam u ovu kaldrmu, lakše mi, i meni vala i mojoj duši.

Da li vam je žao što ste skinuli feredžu?

Ja sam skinula čaršaf, alj’ evo, ja sam cio život bila pokrivena, nosila sam šalće. Nije mi žao, to taput jeste mi možda bilo, no sat kat bi trebala da je stavim, ne bi’, Bogo mi.

Je li bilo ženama teško skidanje feredže?

Šta će jadne žene? Kako him nije bilo teško? Moj sine koje su to kuknjave bilje. Asimova majka nije mesecima izlazila is kuće, bilo je sramota da je ne vidu bes čaršafa. Imala je jedna Emina is Haljimačkog sokaka, ona je bila sobu zamraćila. Po cio dan je držala zavesu, kaže: „Sramota me i ot mene i ot Boga.“ Ove starije žene, što su taput bilje starije, one su to teško podnijelje, ove mlađe, Bogo mi, jok. Hajde veseo bio, skinulji, urahatilji se.

Da li je bilo poslije ženama bolje kada su skinule feredžu?

Mene ljično je bilo onako. Bogo mi su žene poćelje da radu, otvaralje se fabrike, đe će da radi sa čaršafom, to nema niđe. Zamislji, tekstilna fabrika, one radu sa čar-

šafom, to je tako trebalo da bidne i tu nema. Ja sam bila nepismena, moja su sva deca završila školu. Pismena su, to mlogo znaći.

Jeste li vi završili školu?

Nijesam završila nikaku školu. Ja samo znam da se potpišem i to čiriljićno. Znam da napišem moje ime i prezime. Znaš kako, nisu se taput ženska deca školovala, to je rijetko ko išo u školu, jok more.

**” Dolazilje su iz AFŽ-a,
pa su se hodže
uključilje, pa partija, to je
komitet bio naredio. Bila su
okupljanja žena u mesne
kancelarije i tu su bilji
zborovi i pričalo se da mora
to da se skine.**

“

HATIDŽA (1928)

Kako je bilo vaše djetinjstvo, kako ste živjeli tad?

Živila sam ja mlogo lijepo kod očinih sestara ođe u grat. Taput je bila Jugoslavija i nije bilo ovija nacija k'o danas. Porasla sam u Jugoslaviju i bilo je mlogo lijepo. Verovat nemoš. Nije se tol'ko imalo, bilo je sirotinje, alj' se nije kukalo. Sat puno imaju i mlogo više kukaju. Nekat se kriplje pantole, pa hi nosiš godinama, dok ti ne propa'nu. O'de kot očinih sestara mene je bilo mlogo lijepo. Moj otac je radio, donosio nam svega i tako se živelo. Moja majka bila je Bosanka, pa kat je bio najprvi rat u Bosnu oni su taput došli i posle rata dala him je Jugoslavija u jedno selo ka planini Rogozni imanje i oni su tu napravili kuće i tu su umiralji i živelji. Dosta akrebe od moje majke je otišlo za Tursku i nikat se nisu vratilji. Tako da ja imam dosta svojti u Istanbul, Pendik, Jerene i Jalovu.

Da li ste imali braće ili sestara?

Imala sam prvo brata, pa jednu sestru, pa sam se ja rodila. Brat mi je poginuo. Mi smo se rodilji gore u tu

Rogoznu, pa smo moralji da bežimo, bilo je napada od četnika za vrijeme rata. Sve su nam tu bilji popaljili i popljačkalji. Ta' brat je bio bon, njega je majka rodila prije vremena. Živeo je, još se nije zamomčio i njega ti je potrpala zemlja i on se uguši. Tako je preseljio.

Kako je bilo za vrijeme rata?

Ode kot nas dolazili su razni ljudi. To čizmi što je imalo prošlo je ovom kaldrmom. Bilo je bandita i lopova, pa su pljačkalji ovu pazarsku sirotinju i gore po selu kralji su stoku i prodavalji. Pazar je bio malji grat, nije to bilo k'o sat, i sve se znalo. Uglavno' bila je ljuta sirotinja. Bilo je bombardovanje i moje drugarice babo je poginuo na Hendek. Njega je bomba raznijela u paramparčat. Ljudi su sakupilji njegove dijelove i tako je ukopan na *Gazilar*. Kažu da je bomba tačno na njega pala. Došlji bilji Nemci, bilo je i Talijana, pa je bilo i četnika po brdima i Šiptari su dolazili tamo iz Mitrovice, bilo je i partizana, komunista. Taput niko od tija Nemaca nas nije ubij'o i pljačk'o, to dobro pantim. Posle rata bilo je mlogo nepravde.

Kako je bilo poslije rata?

I posle rata su došli partizani. Oni su Boga mi uzelji sve. Pokupiše ot naroda i ko ima, i ko nema. Nijesam ja pismena da sat pričam imena i prezimena, alji partizani su posle rata pokupilji sve to ot bogataša i valha su radili šta su šćelji. Gore na Hadžet je bila rupa ot bombi i

onda ti je tu krenuo, moj sine, kijamet. Krenuše da ubijaju izdajnike, alji sve su ubijalji musljinane. Sve uvečer kat niko ne vidi, vodu ljude na Hadžet i ubijaju, punu one rupe. Veruj mi da pantim će su tri rupe bilje. Sat da odem znam da pokažem prstom oče su ubijeni ljudi. To je tat imo prijek sut i oni su tako ubijalji ljudi. Kažu da su bili saradnici Nemaca i da su radilji protiv i tako je bilo. Bio je rat tako da Bog zna šta je ko radio, ko šta nosi na dušu, alj' tako je bilo. Da lj' je tako moralo da bide, ja ne znam, alji ja ti pričam šta je bilo i kako se ja sećam toga. Partizani su posje davalji sirotinji. Ko ima kuću sa više soba, oni su jednu sobu dalji nekome ko nema, ilj' ako imaš dosta njive, on ti uzme malo i da sirotinji da radi i da se prehrani.

Vi ste se odmah poslije rata udali?

Tri godine posje rata ja sam se udala. Nisam ga znala, ni videla. On je bio u partizane, došo kot moje amidžinice jedne. On je bio njen rođak i tako je bilo. U to vrijeme ja sam bila upisala tečaj za šivenje 1948. godine. Trebala sam da podđem na ta' tečaj da naučim da šijem, alj' me moja majka udala. To bila sirotinja i to teška, moj sine. Nikat ga nisam videla. Prvi put sam ga videla kat je došo po mene. Bio je dvije godine stariji ot mene. Njegov brat je bio učitelj i on je tat bio otišao u Beograd da se školuje. On je bio u Komitet. On je rekao tat da ja idem na kurs i da naučim da šijem, da čitam i da će kat on dođe iz Beograda da nas zaposlji. Tako ti je to bilo. Veruj mi dijete, mene nije padalo na um da se udam. Čuš ja mlada petn'es' godina

da se udajem, alj' ko te pita. To se tat pitala majka, babo. Šta ti kaže babo to tako mora da bide. Imala sam mlogo dobru svekrvu.

Vaša svekrva, kakva je ona bila?

To je bila jedna vrijedna žena. Ada i ona je bila mlada. I ona se mlada udala. Ona je prvo bila udavata u selo, pa su tok njenog čoveka iskomatalji četnici za vrijeme rata. Ona ostala udovica, rat se završio i ona došla u Pazar. I tu se udala za baba od mojeg čoveka. Ona mi je bila k'o sestra. Bila je kot mene, jer je moj čovek bio najstari u porodicu, tako da su njegov babo i majka bilji kod nas. Oni su i umrlji kot mene. Moja svekrva je bila jedna, ona je bila ka' meljajće. Ada znaš kako, život te namuči pa ti posě ne moš da bideš težak, to ti je tako.

Kako je izgledala vaša svadba?

To nije ni bila svadba, moj sine. Došli svatovi, destak amidžića i neke njegove tetke i uzelji me. Tamo posě bilo k'o krna. To nije bilo sve kako treba alj' nije se imalo, bila sirotinja. Tu sam ja čoveka prvi put videla i on mene. Prije toga se nismo ni znalji. Ja sam ti se za heftu dana udala.

I kakav je bio vaš brak?

Vala mene je brak bio mlogo lijep. Moj čovek je bio dobar prema mene. On je umro prije deset godina, alj'

meni ništa nije faljilo. Imamo četvoro dece. Veruj mi sine, da sam tražila ja ne bi' bolje našla, to je bila sudbina. Tako da je moj brak bio dobar i moj čovek je bio izuzetan.

I nakon udaje niste nastavili školu?

Udala sam se i posle sam išla na kurs šivenja i to je to. Tu sam pomalo naučila da čitam. Školovala se nisam. I mlogo mi je što se nisam školovala, što nisam naučila da čitam, pišem, alj' se nije moglo u to vrijeme. A znaš ti šta znači pismena žena, pismen insan, pa to je ot meraka, svi te poštjuju, nekako, pripsan si.

U to vrijeme se nosio čaršaf (peča) je li tako?

Kat sam se udala ja sam nosila čaršaf, to je bilo moranje. To se nosilo Boga mi. Vala malo pošto sam se udala, možda još jedno godinu-dvije to se nosilo, pa posle to zabranile partizani. Moj dever je bio komunista i nije d'o da se nosi, a ja bi' to krijući nosila.

I šta je dalje bilo?

Počeše da se kriju muški u čaršafe. Stavi čarašaf i ode da krade, da ubije nekok. Veljikih je problema bilo. Boga mi komunisti to nisu dalji, nego došla naredba da se čaršaf skine.

Da li je bilo moranje da se nosi peča?

Jeste. Sve su žene nosilje peču posebno one što se udaju. Kat se devojka zadevojči ona mora da stavi peču, to je tako bila tradicija. Nekat su bilje crne peče. Pa sve po Pazaru imaju crne peče. Donosio se materijal iz Skoplja pa se šilo. Kasnije se išlo za Sarajevo i donosio materijal, pa su ondak počelje da bidnu šarene peče. To je islamska tradicija i to se moralno poštovat u ta' vakat.

I onda je došla naredba da se skine peča.

Kažu komunisti mora peča da se skine. To je tat bila veljika akcija svi su govorili da žene moraju da skinu peču. Ako hoćemo poso, da radimo, da napredujemo, mora da se skine peča. Koja je to bila vriska i kuknjava. Žene neće da skinu, sramota hi. Boga mi, bilo je teško. Svi su skočili u čaršiju, da žene skinu peču.

Ko je to skočio?

Dolazilje su iz AFŽ-a, pa su se hodže uključilje, pa partija, to je komitet bio naredio. Bila su okupljanja žena u mesne kancelarije i tu su bilji zborovi i pričalo se da mora to da se skine. Stalno su pričalji, ako hoćemo naprijed, moramo da to sklonimo sa sebe.

I, kako je to izgledalo?

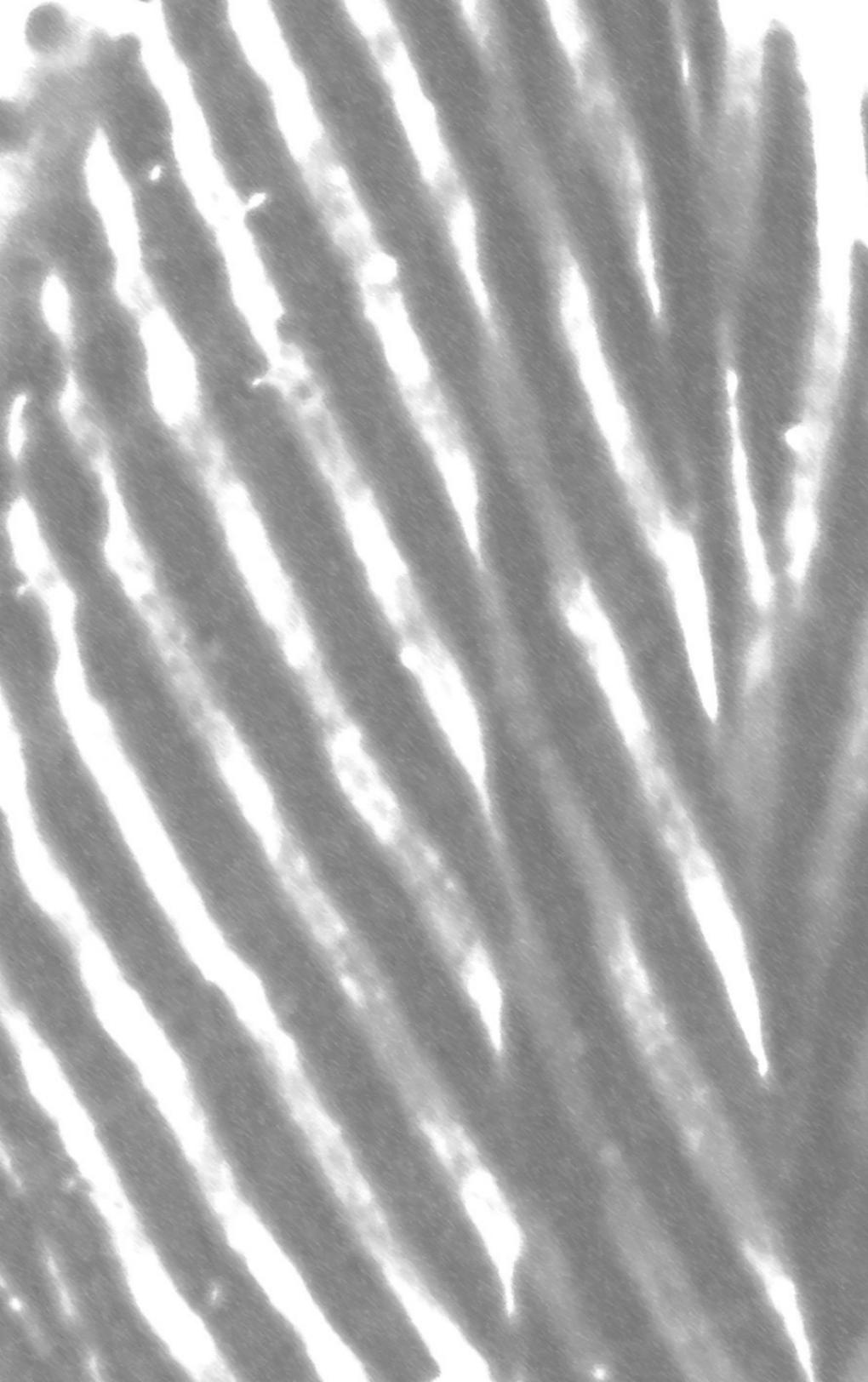
Starije žene nisu dalje, nisu ščelje da skinu čaršaf. Ku-knjava po čaršiji, žene plaču, kažu bruka i sramota da idu gologlave po čaršiji. Bilo je teško. Nije bilo to moguće da ti ubediš ženu da skine, to je za nju bila svetinja. Aman! I da ti pravo reknem, malo po malo, i to prođe i život se nastavi dalje. Za mlade žene vala to nije bilo dobro, stavi ono preko glave, ada veruj, ja to nijesam ni hajala, alji ko te pita. Uglavno' to je duše mi moje bilo teško, to ko nije doživeo on ne zna. Ti cijo život nosiš peču, de goj ideš ti je staviš, i sat to više ne more, to je za žene bilo strašno.

I kako je to izgledalo kada su došli komunisti?

Veruj, komunisti ne daju veru, to nije moglo. Moj čovek je bio u Komitet. Ne smije džamija, ne smije da se posti, ništa nije smelo. Komunisti su zatvaralji džamije u Pazar i otvaralji su školje. To nijesu branilji, teralji su nas da idemo da učimo, da pišemo i čitamo. Posle su počelje fabrike da radu, pa su žene krenulje da se zapošljavaju, pa se bre radilo, imalo se idare, moglo da se živi. A, kasnije se moglo i u džamije, to posećuje niko branio, alj' na početak, Boga mi, nije se smelo.

Danas više nije zabranjeno?

Sat more da se klanja, džamije otvorene, niko nikome ne brani. Uči se vala, pune džamije žena i dece. Sat pričaju nema više Tita da nam zabrani da idemo da klanjamo, da postimo kat je ramazan, da sunetimo decu. A, griješimo se ponekat. Vala u ono vrijeme si mog'o da klanjaš kući niko te ne dira i da postiš ramazan i da krijući sunetiš decu, alj' to je tako bilo, to je poljitička. Sat se vratilo vrijeme, sat se žene pokrivaju, cijele, k'o nekat, stavi peču, pa ima raznija boja. Meni se to ne sviđa. Ja hajem kat je žena lijepo pokrivena, pa uljudna. Ono preko glave kat stavi, pa joj ne vidiš ljice, mene se to ne sviđa, alj' ko više mene šta pita!

” —
Ja se sine, detinjstva ni
ne sećam.
— ”

VEZIRA (1929)

Kako je bilo vaše djetinjstvo?

Ja se sine, detinjstva ni ne sećam. To je bilo teško vrijeđeme, ada nije se imalo ništa, sirotinja. Ljeba nismo imali da jedemo, po cipcijo dan smo moralji da radimo, da kopamo, okopavamo. Crnčiš po cipcijo dan i krepaš. Eto, tako je bilo, da radiš i da poštujes!

Kako se to nekad poštovalo?

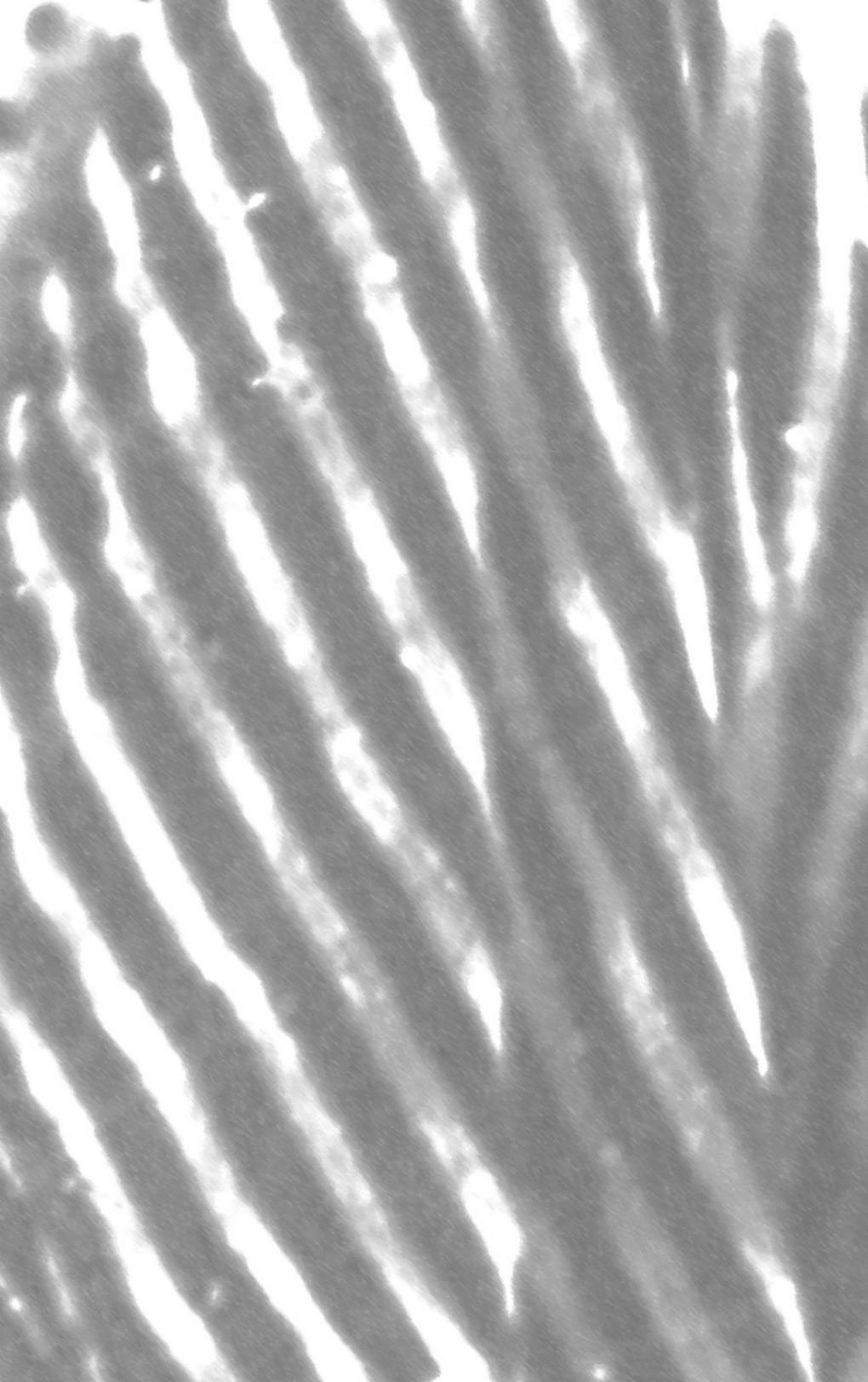
Bolje se poštovalo nego sat što se poštije, da ti reknem iskreno. Moj čovjek se oženio i povrh mene je doveo ženu sa detetom, mladu ženu, i nas obadvije u istu kuću, i to njeno dijete. Ja sam morala da šutim. Jednom se žaljim babu, on kaže: "Dobro ti je šuti." Ja odem kot majke vrištim i kukam, ona šuti, šta će, da mi pomogne ne more, ne smije od mok baba. I tu nema, rek'o babo i to mora da se poštije. Sat togak nema, može babo do sabaha da viče, kat neće, ona neće. To je tat bilo drukše sve. Ada muka bila, moj sine. Ko je zašta ženu pit'o, niko nas za ništa nije pit'o, hajde. Mi smo bilji hamalji, radi, rađaj, šuti i tako ti prođe život. Kat se samo setim, sve mi koprena naoči pa'ne.

Je li život bio težak u to vrijeme?

Moj rahmetlji babo je radio na čupriju. Išo i kop'o bunare, ljivade, nosio, i tako je zarađevo i donosio nam kući. Bilo je siromaha i bilo je teško. Ode, zaradi. Mi smo svi radilji. Bilo nas je osmor, a u jednu sobu smo živelji i nikom ništa nije faljilo. Nije bilo mržnje, nekako svi smo se poštivalji. Sirotinja, al' k'o da je cio vinograd naš. Tako je to bilo. A, Bogo mi, bilo je to teško, al' tako je bilo. Majka bi moja kuhala kompira, sirila bi sir, brašna je imalo. Idare smo imalji, toljiko, a to je bilo taman. Kasnije kat su proradilje fabrike i kat je imalo posla, bilo je drukče sve, tat smo malo bolje živelji.

Je li se sjećate kada ste skinuli peču?

Kako se ne sećam, k'o da je jučer bilo. Naredilji komunisti da se skine peča i to je moralo da se uradi. To je bila vlas'. Mene je naš hodža ubeđivo da skinem peču, kaže to nije islamski i da je to bolje za nas, za svija nas. Moj čovek posle dođe i kaže da skinam peču i da idem gologlava. Veruješ lji od sramote nisam mogla sokakom da prođem. Ja nisam mogla da zamisljam da nemam peču, to nikako, al' eto, to je tako bilo. Ja sam imala jednog devera, on je po-kupio njegovu ženu i mene, i pričo nam da skinemo peču. Njemu naredilji da nas ubedi, te Bogo mi za hatar njegov je skinusmo. To nam je Tito skinuo peču, niko drugi. To je on naredio. Poslje smo išlje po mahalji ilj' u čaršiju, a ljice nam se videlo. Mogli smo glavu da pokrijemo, a ljice se videlo.

”
Što si posij'o, to ti je da
jedeš.

“

AZA (1930)

Kako je bilo vrijeme kada ste vi bili mladi?

To je bilo jedno tuhav vrijeme. Rodila sam se u Crnu Goru i bila sam jedihnica. Imala sam još tri starija brata, a ja sam bila najmlađa. Nije bilo lako u to vrijeme. Sirotinja je bila veljika. Veruješ lji više smo bilji gladni, no siti. Nema, radiš u njivu, siješ, kopaš. Što si posijo, to ti je da jedeš. Bila sam jedihnica i radila sam vala sa braćom sve.

Kakva je bila vaša majka?

Moja majka je umrla kat sam se ja rodila. Nijesam imala više ot godinu dana. Ja majku ne pantim. Moj se babo nije ženio kat je moja majka umrla. Mene je podnjivila baba majka, moja bijača Zulja. Ona mi je bila i majka, a vala i babo.

Kako pamtite vašu bijaču?

Bila je k'a meljajće. Veruješ lji ti ona nije dala riječ da pa'ne na mene. Uvijek me štitila. Zar đe mi je majka umrla, đe nisam majku poznavala, pa me je tako ona štitila. Voda da mi se natruni, to nije moglo kot nje. Sve me naučila,

da poštujem, cijenim, da znam đe je kome mesto, kako da se ponašam, da kuham, čistim. Sve to što je moglo, ona je mene naučila. Ona je živela skoro osamdeset godina i pre-seljila je malo posle rata, dvije hefte po aljiđunu. Nije bila bona. Boga mi imala je godina, ada otišla je k'o da je neko izgubi, eto tako.

Vi ste se udali poslije rata?

Jesam. Imala sam šesn'es' godina kad sam se udala. Iz Crne Gore otišla sam u Srbiju. Ode u Tutin, tu u ovo selo sam se udala.

Gdje ste upoznali budućeg supruga?

Oni su imalji jednu svojtu u moje selo u Crnu Goru. Bilji su čulji za mene. Ta njihova svojta me faljila. Njegov babo došo i prosio me, i tako. (smijeh). Jednom sam ga videla i posle sam ga videla drugi put kad sam se udala ta' dan. Ko te tat pito? To se nije pitalo. Stariji kako odluču i nema tu rasprave. Poštiješ baba, njegovu odluku, on zna kako treba. Ne bi te on d'o tek tako. Malo se raspitaju o toj porodici i onda kako ti bide.

I kako ste došli iz Crne Gore do Tutina?

Na konja. Za mene je došo njegov babo, to je moj svekar, dva brata i još jedan rođak. Ja sam ti od mojeg sela do Tutina došla na konja. Cipcijo dan smo putovalji ot moje kuće do tamo đe sam se udala. To je tako bilo u ta' vakat. Sat je to sve drugše.

Vi ste nosili peču/čaršaf?

Nosila sam peču. Moja bijača je isto nosila peču. Kat sam se udala i došla u Tutin ja sam imala peču. Jedna moja svojta je bila došla iz Crne Gore kot mene i taput su bilji skinulji peču u Crnu Goru. Ona dođe kot mene gologlava i priča nam tat kako je tamo skinuta peča, naredilji bilji. Tamo su žene bilje skinulje. Ja sam bila udata u Srbiju, tu smo još svi nosilji. Nosila sam peču sigurno jedno četiri godine. O'de u ovo selo sve su žene nosilje peču, kat sam se ja udala, ada sve žene su to nosilje.

Zašto se nosila peča?

Odaklje ja to dijete da znam. Moja bijača nosila i ja nosila. Tako je to bilo taput. Musljimani su nosilji peče. Da ti kažem, bilo je i pravoslavnija žena u moje selo, tamo u Crnu Goru, isto su bilje pokrivene. Jok peču, alj' isto crna šamija preko glave. Tako je to bilo moda taput. (smijeh)

Je l' se sjećate kada su se skinili čaršafi?

K'a da je bilo jučer. U naše selo su došli bilji iz Partije ljudi, bila je jedna žena, Prijepoljka je bila, sećam se, i hodža. Dolje u školu je bio zbor i tu su bilji oni, naši ljudi i mi žene došlike. Jednu heftu dana prije toga zabora bilji su nas obavestili. Iz mesne kancelarije bio došo jedan čovek da nam svijema u selo kaže. Tu su pričalji da se makne peča. Žene velju moraju da bidnu jednake, da je to naređenje. Mi smo slušali, niko se tu nije bunio, jok more. Završi se to. Mi to poskidasmo i to se završi.

Šta vam je hodža pričao?

On je rek'o: "Evo, ja sam hodža i moja žena je ma-knula peču," i da je on to došo da nam kaže. "Oprde za njegovu ženu" - što je vikala moja svekrva - "njegova žena za nju, mi za nas."

Ko je bila ta žena iz Prijepolja?

Jedna pismena, jedna mudra, rečita.

I šta je bilo kada ste skinuli peču?

Ništa vala. Skinulji smo peču i tu se to završilo.

Jeste li išli u školu?

Nisam. Mene je bijača iznjivila i ja nisam išla u školu.
Bila sam nepismena.

Gdje ste naučili da pišete?

U mesnu kancelariju je bio tečaj. Bila jedna učiteljica dolazila i učila nas da pišemo i čitamo. Naučila sam da se potpišem i da čitam kat sam imala dvoje dece i bila sam starija.

Koliko ste imali godina kada ste naučili da pišete?

Bila sam rodila ovo starije dijete, pa tako, oko dvades' i dvije godine.

Jeste vi bili članica Komunističke partije?

Jok vala. Šta će mi to? Ja sam bila kući, njivila decu, radila. Mene ta poljtika nije zanimala nikat.

I kako je bilo za vrijeme Tita?

Bogo mi, meni ništa nije faljilo. Živela, radila, habera imala nisam. Čovek mi je radio, išo po Beogradu. On je radio na građevine, mostove. Išo, radio, donosio i tako nam život prošo.

Kada je bio Ramazan jeste posteli?

Kat sam se udala nijesam smela da postim. Pričala je moja svekrva ne smijemo da se dižemo na sufur, prijavi' će nas neko da postimo, pa će nas oterat u zatvor. To tako bilo jedno vrijeme, posle smo postelji.

”

**Sat da je odobreno da
se nosi i da sam mlađa ja bi'
stavila feredžu.**

“

ĆAMILA (1932)

Recite mi kakvo je bilo vaše djetinjstvo?

Imala sam sestru stariju ot mene. Ona se kasnije razboljela. Pored nje, imala sam majku, baba i dva brata. Moja majka je rano umrla, malo prije nego je moj mlađi brat bio pošto u prvi razred. Ja sam od njega bila starija dvije godine. Sve sam morala sama da radim. Ništa niješam ni umela, ni znala, ni pasulj da skuham, meso da ispećem. Namućio se mlogo moj babo sa nama. Bilo je tat sirotinje. Mi smo hvala Bogu u ta' vakat imalji idare. Da jedemo i pijemo, nismo željkovalji.

Kakav je bio vaš otac?

Kat got bi moj otac ulazio u kuću, on bi nazvo: "Eselamu aljejkum!" Mi bi svi bilji na noge jer smo ga poštivalji. Ako bi slučajno neko sedeо, pa da pokuša da ustane, on bi govorio: "Sedi, ne ustaj!" Alj' smo mi moralji iz poštovanja prema njemu da ustanemo. Bio je veljiki insan, pismen, jedan pravi đumertan, moj rahmetlji babo. On je branio da se puši, nije hajo duhan, pa smo ti malo muke imalji. (smije se) Dodu nam gosti, svojte na posedak,

neko bi da zapalji, on to nije d'o. Oni bi sedelji, nijesmo imalji ni tasnicu, pepljaru za pepeo, ništa. I kat svojte odu, on bi govorio: "Vala bi mi ž'o, oni haju da pušu, a ja ne hajem." Nije hajo da naređuje, veruješ lji. Ne mogu vam isprićat naš lijepi život sa babom, kat goj pomisljim na njega, mene se plaće, jes' Bogo mi.

U to vrijeme kako su se ophodili prema ženama?

Nisam čula u mojoj akrebi, mojija svojti, da se neka žena žaljila i patila. Nije se imalo, to su bilje krize, rijetko je bilo imućnija ljudi, žene su se mučilje, alj' opet bilo je rahatluka i poštovalo se. Toga danas nema, vala!

I šta se još sjećate iz djetinjstva?

Nisam niđe išla. Kot nas je majka išla i sedela po komšiluku, po svojtama, mi smo sedelji kot kuće. Moj rahmetliji babo mene nije nikat imenom zv'o. On je mene zv'o 'turska nevesta moja. Moja majka je bila bona žena. Ona je imala majasilj na rukama, mlogo se mučila. Ona nije sijala brašno, nije išla u pekaru, nije prala veš, tresla, namirevala po kući, ona ništa to nije radila. Mi smo imalji jednu ženu, ta žena je bila mlogo čista i vrijedna. Ona je mojoj majki sve pomagala. Imalji smo drugu ženu, jednu našu svojtu, ostala je bila mlada bez čoveka, ona je čuvala mog brata, on je još dijete malo bio. Kasnije je moja sestra stasala, pa je mogla da čisti, namiruje i sve to što su radilje ove žene, ona je to preuzela.

Jeste li vi išli u neku školu?

Ja nisam išla. Mene je babo naučio da čitam i pišem. Išla sam jedino u mejtep. Tamo smo učili dove i tamo sam naučila i da čitam i da pišem. Išli smo kod hafiz Veze, kot njene majke, a i ona bi bila tu kot svoje kuće. Ja sam išlu tu.

Sjećate li se kada su došli Nijemci u grad?

Sećam se, alj' ništa, ni puška nije pukla?

Recite mi da li je vaš rahmetli otac umro prije skidanja feredeže? Postoji priča u gradu, da je vaš otac, kao ugledni imam i član zajednice, umro noć prije nego je održan veliki skup u centru grada, kada je promovisan zakon o zabrani nošenja zara i feredže.

Jok, jok, jok. Nositelje su se bilje feređe dok je on još bio žif. Pošto je preseljio onda je donijet zakon i čaršaf je zabranjen. Kat sam bila jednom u Tursku, srela sam jednog čoveka. On se zaplaka kad me vide i kaže mi, bio je određen da mog baba sprovede taput kat je bilo, kat su bilji komunisti, da ga pitaju što on ne da da se skinu feređe. On se protivio bio tome. To ne dozvoljava Kur'an-i Kerim. (zaplaka se)

Moj babo je bio zdrav u petak, to mu je bila posljednja đuma. Klanjо je đumu, pa došo kući. Uvečer je

klanj'o jaciju i pose' te jacije ga je uhvatila smrtna groznica, za vrijeme sabaha. Reče mi on uvečer, pos'e jacije: "Hajde Ćako da ljegnemo ranije, pa da se dignemo na sabah da klanjamo." Ujutru se probudimo, njega ufatila ta smrtna groznica. Ja se dignem podložim furunu. On se probudi, uz'o abdes' da klanja sabah. Šćeо da ide u đamiju, alj' nije on mog'o, nije bilo šanse. Moj brat Ćamil i ja ga uhvatili sa strane i on ti nekako klanja sabah. Više nije mog'o da ustane, razbolje se. Ja mu rućak skuham, ono što haje. On ne može da jede, neće. Tako je preljež'o dva, tri dana i u tornik pos'e jacije je umro. Eto toljiko je bolov'o.

Kakve su bile feredže koje su se nosile?

Crn čaršav, evo i sat mi sadи. Sat da je odobreno da se nosi i da sam mlađa ja bi' stavila feredžu. Njaviše je tа put bilo crnija čaršafa. Kat je bilo to skidanje čaršafa, pos'e su počelje da nosu bijelje rukavice, pa su počelji da nosu kratke čaršafe. Ja sam nosila čaršaf i kat je to bilo zbrajanjeno. Jedanput me zamalo miljicioner ufati u čaršiju. On me gljeda, a ja mu veljim: "Ada bolju me sinusil!" On me gljeda. Ja ti odem kot ljekara, pa se žaljim doktoru: "Zamalo me miljicioner ufatio." Mene doktor velji: "Ako te bude dir'o, ti dođi da ti dam potvrdu, da nosiš zbog toga što si bolesna." On me zapisо, taj miljicioner. Prođe tri hefte, kat eto ti ga iz suda crveni papir. Odem kot sudije. Ja ponijela to uverenje od doktora, on ono pogljeda i ništa mi ne reće.

Jesu li neke žene prije nego je donijet Zakon skinule feredžu?

Haso je prvi svoju snahu otkrio i zabranio joj da nosi čaršaf. To na njegovu dušu, on će na ona' svijet odgovarat.

Kako je društvo tada prihvatio odluku o skidanju feredže?

Neko tako - neko ovako. Neko haje - neko ne haje. Udarac je to, jedan veljiki udarac bio.

Vi se sjećate kada je donijet Zakon o zabrani nošenja zara i feredže?

Dobro se sećam kat je donijet zakon. Zar bi bilo ovako ovi brakovi, da je sat k'o onaput. Devojki nema ni nokat da vidiš. To je nekat bilo sviđa se devojka njegovom babu, majki, sestri, familiji i oni te isprosu i lijep život. A, sat koljiko je lijep, haj kaži mi? Vidiš kako je ovo vrijeme danas, koljiko samo ima dece neprijavljene. To ranije nikat nije bilo.

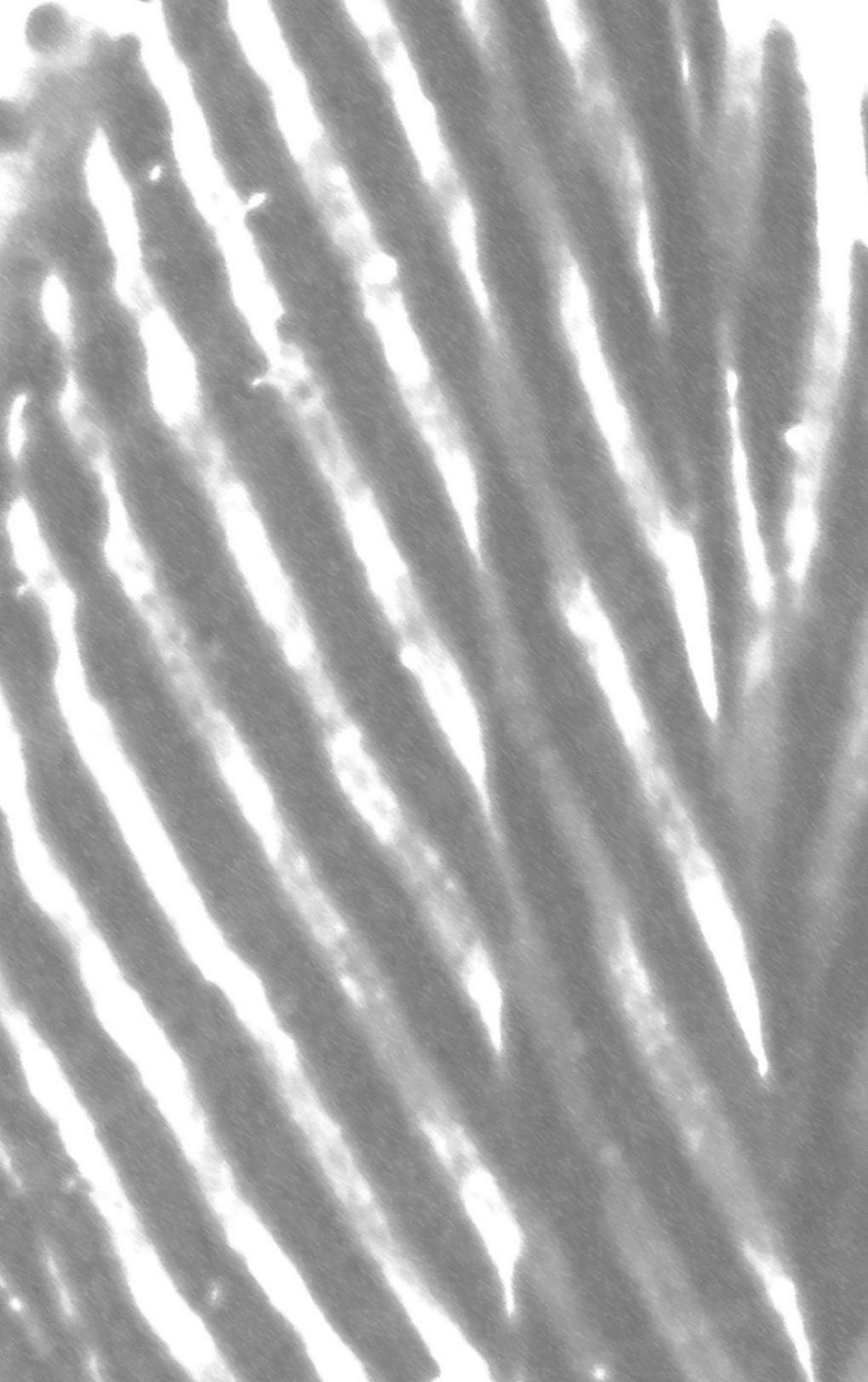
Je l' se sjećate tih dana kada je krenulo skidanje feredže?

Žene plaću, k'o krave ih privelji. Ja sam otišla u prljave tumajlije. Namerno prljave i pokrivena što više i krajem uljice sam išla i samo plaćem. Gljedam moje ljice, cio ži-

vot sam se krila, sat treba otkrivena pret narod. Ovako sam nosila (pokazuje kako je skrivala lice, maramom preko lica) nikako drukše nisam išla samo da mi se oči vidu. A, žene dolje kot hotela, k'o krave, plaću, prenemagaju se. To je bio zločin! Eto, da ti ja kažem, toljiko prenemaganje i suze, to je zločin. Neka priča ko šta hoće, to je istina, ja istinu pričam. Pomislji ti sat tebe, kako bi se ti osećala kat bi ti neko silom stavio čaršaf i peću, kako bi se osećala, kaži mi? Dobrovoljno svakat, alj' silom kako bi se osećala? Ja sam plakala evo i sat posljen toliko godina srce mi plaće. Mene duša bolji za ove mladine, kakve ljepotice, mesec, dva i on drugu našo. Tu nema života, tu nema života. Danas je sve drukše. Ja gljedam sat, one mature. Kakav je ono istizah? U red doterani, obućeni, šetaju jedno poret drugok, muško, žensko, žensko sa ženskim i šetaju na mature, to niđe nema. Spremaju se za maturu po mesec dana, đe je taj karakter. Alj' to je drukše vrijeme.

Šta je za vas bila feredža?

Najveće biće za jednu muslimanku.

”

Bilo nas je stra'. Mlogo
nas je bilo stra'. K'a rat,
svašta more da se desi.

“

NADIRA (1932)

Kako je bilo vaše djetinjstvo?

Vala, kako da ti reknem, bila veljika bijeda svuđe, sem ko je im'o. Nejse! Malo bogatiji', a ovo sve drugo bila sirotinja. Moj brat je prodav'o vodu po čaršiji da ljudi piju iz testije. Tako bi gutljaj vode naplaćivao po banku i tako se zarađivalo. Bila sam dijete kat je bio rat i bilji su talijanski ranjenici u boljnicu u to vrijeme. Jedna moja hala je bila kuvarica u boljnicu i ja bi' išla kot nje i tamo bi' gljedala te talijanske vojnike. Veruješ lji dijete toljiko sam ćesto išla kod te halje, ti Talijani bi pevalji neke talijanske pesme i ja naučim tu pesmu: "Kompanjela bela te sele redi" – ada k'o sat da su mi pret oći oni bonici talijanski, deru se i pevaju ovo. Eto, to mi je ostalo od detinjstva.

Da li ste imali braće ili sestara?

Imala sam četiri sestre. Bila sam najmlađa. Nas četiri smo radilje i jedna naša hala nam je pomagala i ona nas je izdržavala. Mi smo to pljelje maramice i prodavalje to gospodama po Varoš Mahalji. To su bilje maramice za u đep.

Kako je izgledao život žena u to vrijeme?

Znaš kako, zatvoriš se kući, spremаш da se jede, niti se to šetalo, niti se čosalo. Imalje su kuće sa prozorima, pa sitne rešetke na prozore, sitne, sa ulice se ništa ne vidi. Oko tog prozora bi se devojke okupilje i gljedaju na uljicu. Momci šetaju pret akšam stambolskim sokakom, pa tamo prema Karahođić čupriji. Namirevalo se, pralo se, moralо je sve da bude čisto, to su nas naše bike i majke učilje.

Gde ste naučili da pišete?

Moje sestre i mene je moja hala naučila da pišemo. Ona je bila kuharica u boljnicu. Bila je pismena, znala je da piše i čita. Još za vrijeme rata je ona to naučila. Sve moje sestre je ona naučila i veruješ lji to me je ona nučila i danas se potpisujem isto k'o u ta' vakat kat me učila. Ni-smo išlje u školu. Ženska deca se vala nisu tat školovala. To je bilo rijetko ko da ide.

Kako je bilo za vrijeme rata?

Bilo nas je stra'. Mlogo nas je bilo stra'. K'a rat, svašta more da se desi. Pazar kat su bombardovalji, mi smo bilji pobegli u Barakofce kat je to bilo, pa smo se poše vratilji u Pazar. Došlji Nemci. Mi tu sa njima. Šta ćeš. Ne moreš da umreš, ne moreš žif u grop. Bilo je nas stra' od četnika. Jedna moje majke svojta je došla iz Lozne, iz Crne Gore. Ona je pobegla, i nekako došla do Pazara. Njene su sve

poklalji četnici u to selo, pa se mi uplašilji. Bilo nas stra' da ne dođu četnici u Pazar.

I šta se događalo kada se rat završio?

Završio se rat i dođoše partizani na vlas'. Bogo mi dijete, nije bilo to nešto sat sve ispravno. Tuhaf je bila hava poslje rata i valha je bilo nepravde jedno vrijeme. Bio je prijek sut. Pobilji su naroda gore na Hadet, ni krivok ni dužnok. Alj', šta ćeš, šuti da glavu svoju sačuvaš. Ada i poslje rata je bila beda i sirotinja. Nije se bre imalo. Da ti pravo reknem nas je rat osiromašio. Mi smo tek kasnije zaimalji, pa je moglo da se živi normalno.

Možete li da nam opišete kako je išlo skidanje peče?

Dođe naredba da se skine peća. Mi smo to zvali čaršaf. To su nas pritiskalji da skinemo ta' čaršaf. Nije imalo druge no da se skine. Imalji su zborovi u čaršiju. Kot mog čoveka je dolazio jedan njegov rođak iz komiteta da mu kaže, da ubedi žene da skinu čaršaf. Bila ja, moja zava, svekrva, još jednu snahu smo imalji, nas četiri žene je bilo u kuću. Kaže moj čovek: "Bogo mi da skinete čaršaf, stigla nareba. To mora da se poštuje." Bio je miting u čaršiju i tu su žene trebalje sve da dođu da skinu čaršaf. Moja svekrva plaće, hoće u zemlju da propane, neće da izade na sokak bez čaršafa. Došla naredba i moralji smo da idemo u čaršiju, ta' dan. Ah, majko moja, cijo komšiluk odliježe od kuknjave. U moju mahalu prva je skinula čaršaf Ređe-

povica. Ona je prva izašla na sokak. Podvezala šalče. Ljice joj se videlo. To žena iz mahalje što je imalo se pokupilo i prema čaršiji smo krenulji. Moja svekrva skinula čaršaf, pa sve rehu preko obraza stavlja da joj se ne vidi ljice. U našu mahalu je bilo desetak žena i ta Ređepovica je išla najprva u kolonu. K'o sat se sećam, ona priča, ta Ređepovica: "Žene skinite čaršaf, biće nam bolje svijema, mi smo sat prave drugarice."

Kake drugarice! Jedna Seljimovica, što je išla sa nama, triput se onesvijesti, pa je mi umiva. Veruj mi, muka je bila to. Bilo je to mlogo teško i jesu to žene podnijele teško. Naviklji bre mi čaršaf, to je naša tradicija bre, to islamsko. Kako da nas ne bolji? Alj' ko te pita, stigla naredba!

Jesu li morale da se slušaju naredbe partije?

Komunisti reklji i to ti je zakon.

Kako je izgledao čaršaf?

Doboga što ne ostavi' jedan da ga sat obućem pa da vidiš kako to izgleda. Ah, kako su ti čaršafi bilji lijepi. Uglavnom su bilji crni, pos' su bilji i rozet, imalo je i šarenija čaršafa. Žene bi to ot meraka nosilje. Mi smo tačno znali u našu mahalu ko kakav čaršaf ima. Pa ko prođe sokakom, mi pogledamo, i odma' znaš ko je: Seljimovica, Đuzida, Hanka.

Jeste li išli u neku školu?

Malo sam zakasnila, alj' jesam se školovala. Prvo sam išla đe je Muzej, tu je bila neka škola, po poslje pod hammam, tu je bila neka albanska škola, nešto smo na alban-ski koračali. Poše rata je bilo obavezno da se ide u školu. Bila beda moj sine, u ta' vakat.

Jeste li znali albanski jezik?

Jok vala. Znala sam da kažem fala – faljiminderit.

Kada se rat završio jesu li žene nastavile da se školuju?

Prije rata je to bilo drukše. Poslje rata svi su moralji da idu u školu i muška i ženska deca.

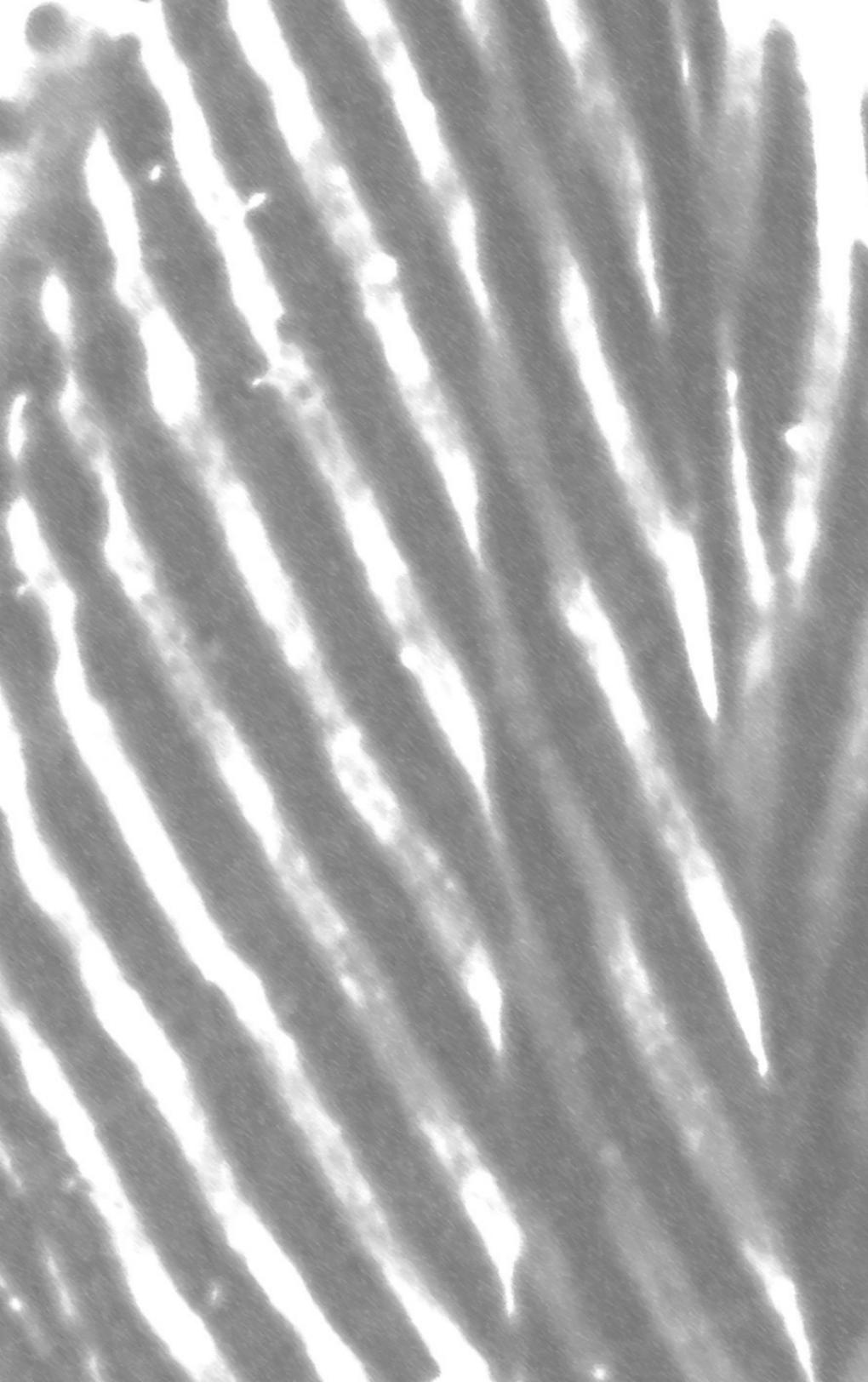
Za vrijeme Tita je li bilo zabranjeno da se ide u džamiju?

Isprije su vikalji ne smiješ da klanjaš, no mora da ideš u partiju. Doduše, ko je bio u komitet ti nijesu išljii u đamiju. Niko ni vala nije branio da se sunetu deca, pravu mevljudi i tako to. To nekat se nije klanjalo k'o sat, pune đamije, jok more, to po pe'-šes' ljudi. Ja sam znala da ti najbrojim sve iz moje mahalje koji su klanjalji. Imao je jedan Musa-aga, on je pušio cigare. Tuljio hi za merak. On krene u đamiju sa cigarom. Sve smo vikalji: "Kukala nam

majka, izgore' će Musa u đamiju, sam samcit, nema nikok." Sat su đamije pune puncihate. Ljudi klanjaju, i žene, sat je drugše sve!

I da li biste vi danas vratili čaršaf/peču?

Znaš kako dijete, kažu danas, otkrila se ona što se bila pokrila, šta ja da ti prićam o tome, kat je danas demokratio, sve je to drugše. Nekat si morala da čutiš, da progutaš rijeć, pokriješ bruku, da imaš sitnu pamet, moj sine, pa onda sve ostalo.

“

**Ja kat ti reknem, ja
sam gotova, alj' ja znam, kat
je insan pismen, čehre mu je
drukše.**

“

NURA (1932)

Koje ste vi godine rođeni?

Rođena sam 1932. godine, u jedno selo, bljizu Novog Pazara.

Da li ste vi imali brata ili sestru?

Imala sam jednu sestru. Ona je ot mene bila starija dvije godine. Ona je umrla prije deset godina, tako da sam ti ja danas jedihnica.

Kako je bilo vaše djetinjstvo?

Moje detinjstvo je bilo mlogo lijepo. Moj babo rahmetlji bio je dosta imućan čovek. On je bio trgovac, tako da je moja familija bila bogata, imalji smo dosta toga i nijesmo oskudevalji.

Čime se bavio vaš otac?

Moj babo je bio trgovac i on je trgov'o. Imao je radnje i dosta je radio sa trgovcima iz Prizrena, Skoplja, pa i Soluna. A, moj dedo, babov otac, i on je bio trgovac. On je radio najviše sa Solunom, tamo je stalno išo.

A, vaša majka?

Moja majka je bila sa Kosova. Ona je bila Turkinja is Prizrena.

Kako je vaš otac upoznao vašu majku?

Moja je rahmetlji majka nama pričala da su se oni upoznalji neđe oko 1926. ili 27. godine i da je to bilo u Solun. Majkin babo je tamo radio. Moj je otac sa njegovim babom išo tamo, trgovalji, i tu se oni upoznalji. Pose' je moj dedo, poslo' bio dvades' i dvije osobe, sve iz naše porodice. Ugljedni trgovci su bili, pa je bio i čika Drago, jedan naš kućni prijatelj i oni su otišli do Prizrena i tamo su moju majku isprosilji. Pose' kat su je isprosilji, onda je autom, u ta' vakat nije toga bilo, ona je u auto došla do Mitrovice i pose' su konjima, preko Ribarića došli u selo. Moji su imalji kuću u čaršiju, alj' smo mi i na selo imalji imanje i tamo su moju majku dovelji. To mi je ona pričala. Moja majka je bila jedihnica, ona nije imala ni brata ni sestre. Ona ti je bila jedna. A, njen otac je bio mnogo ućevan čovek. Ta' moj dedo, rahmetlji, on je trgov'o, alj' je on završio školu. On je tri jezika prič'o.

Koje je jezike govorio?

Zn'o je da prića turski, albanski i grčki.

Kako je bilo ime vaše majke?

Šejla.

Pričajte mi još malo o vašoj majci?

Dugo nijesam pričala o mojoj rahmetlji majki. Evo ti me sat natera da malo prićam o tome. Moja majka je bila mlogo dobra žena. Rekoh ti da je ona bila jedihnica, alj' je njena porodica bila mlogo imućna. Ona kat je došla za mog baba, kat se udala, ona je donijela sedam sanduka poklona. Eno tamo (pokazuje na čošak sobe) ona' sanduk, to mi je od majke ostalo. Ona je svijema donijela po-kalone. Muško, žensko, malo dijete, niko nije ost'o, da ona k'o nevesta mu nije učinela, i nije ga obelježila. Ona mi je pričala da je imala sedamdeset i dvije nevestine bošće. To je u ta' vakat bilo rijetkos'. To se nije taput imalo. Sat pa je to mlogo, jok onaput.

A, vaša je majka pričala turski, je l' da?

Ona je znala turski i albanski i pomalo je znala da prića bošnjački, onako, natumecala pomalo. Poše kat se udala ona je naučila, pa je albanski zaboravila. Zborila je turski dok nije umrla. Mlogo je hajala da prića na turski.

Ona nije imala sa kim ođe da priča. To niko nije zno, pa joj je to bilo teško. Pričala mi je da je jedva čekala da ode u Prizren da malo priča sa njenom akrebot na turski.

Da li vas je majka učila turski jezik?

Jeste, alj' pomalo, da brojimo i tako po nešto da rekнемo. Nijesam ništa više ot toga znala da zborim.

Da li se vi sjećate kada je počeo rat?

Sećam se. Mi smo cio rat bilji na selo, tu kraj Pazara, nije to bilo puno daleko. Sećam se i kat je bilo bombardovanje, pa Nemci kat su uljeglji u Pazar. To su zvalji taput okupacija, pa se sećam i kat su posé došlji komunisti i tako.

Jeste li vi išli u školu?

Mene je rat ufatio i ja nijesam išla u školu. Nijesam išla ni ja, ni moja sestra. Moja je rahmetliji majka, ona je plaćala jednom njenom rođaku. Ta' njen rođak, on je kot nas bio dvije godine stanov'o, pomago' mojem babu. Ona ti je njemu plaćala. On je bio znavan, školovan i on ti je mene i moju sestru naučio da čitamo, pišemo i sve. Posé kat se rat završio ja sam išla u školu i završila sam osmoljetku i posé sam išla na kurs, a moja je sestra nastavila da se školuje. Ona je posé išla u Učiteljsku školu i ona je bila učiteljica. Ja ti nijesam, ja sam završila ta' kurs šivenja i posé sam se udala i tako to.

Da li ste vi nosili feredžu?

Jesam, dijete. Ja sam bila devojka taput kat se to nosilo. Ja sam to nosila i moja majka i moje sestre. Sve smo nosilje čaršaf. To je taput bilo tako, to su žene sve nosilje čaršaf. Kat izađeš na uljicu, kat ideš kot nekog, kot svojti i tako, obavezno se nosio čaršaf. E, sadek ako ti neko dođe u kuću, u goste, isto se to tako stavilo i nosilo, to je bio naš adet.

Koliko ste dugo nosili feredžu?

Čaršaf sam nosila jedno tri godine, tako mi se čini, oko tri godine.

Da li se vi sjećate kada je donijet zakon o zabrani feredže?

Kako jok?! Jedan moj daljni rođak, mojek baba jedan svojta, on je bio mlogo onako učevan čovek i znavan. On nam jedno veće dođe na posedak. Mi kući sedimo. Još smo bilje devojke. ono. On nam priča, kako je Partija usvojila direktivu da moraju da se skinu čaršafi i da su svi dobili naređenje da se žene nagovaraju da se to skine. Da ti pravo reknem, nekako nam to nije bilo pravo. Kako to neko more da ti skine čaršaf!? Ja to nijesam razumela. Moj babo je pose rata imo problem sa komunistima. Ova' moj rođak to priča, on je samo šešo. E, kat ono ode, on nam velji: "Da ne bi imalji probleme, bolje da se to skine! Pa njima na dušu, a nama Allah delješanuhu da pomogne." Boga mi

sine, to ti je tako bilo. Mi to skinusmo, nijesmo ni osetilje, kô da nijesmo ni nosilje. E, vidiš ona' sanduk, tu ti ja imam svoj čaršaf. Ja ga čuvam. Kat sam se udala ja sam ga poni-jela sa mnom, da imam to, merak mi bilo. Moj rahmetlji babo je donosio materijalje, pa smo mi to krojilje. Raznija smo čaršafa imalje i moja majka je to hajala. Veruješ lji i mi smo to skinulje i tamo na Kosovo odaklje mi je majka i tamo su to žene skinulje, to je tako bilo taput.

Kako su to žene podnijele?

Pravo da ti reknem to je bilo teško. Mi smo to u našu familiju brzo riješili, alji nije to bilo lako. Ove mi rođake, amiđine čerke, amiđinica, od spoljnog mi miđa, to je bilo mlogo teško. Mi smo bre bilji muslimani, to je nama ostalo od davnina da se pokrijemo, turimo ljijepo čaršaf pa kô pripsan svijet. To je bio adet, islam, i Bogo mi su dijete, neke žene to teško podnijelje. Bilo je tija skupova. Imala gore jedna zadruga, pa se okupljali. U čaršiju su zvalji da se ide. Da ti reknem nešto pravo, kat već muhabetimo o tome, taput je to bre bila sirotinja. Imalo je bogatija porodica i tako to, al' je to bre sve bilo nepismeno. Nije bilo škola i bila je veljika sirotinja. Žene nijesu imalje ništa. Imalje to trohu čaršafa i to dođeš i to him uzemeš. Moje dijete, teško je bilo.

A, kada bi se vratila feredža?

Nikat se to neće vratit. To je bilo u moj vakat, ovo danas to više nije isto. Danas se žene pokrivaju. Ja vidim.

Stavu maramu, cijelje se pokriju, alj' to nije čaršaf, to je nekat bilo drugše. Ovo sat malo sve modernije, alj' ja ljično nikat ne bi vratila čarašaf niti bi' ja to stavila.

Zašto?

Taput nije bilo slobode do ovo danas, da možeš da rekneš šta hoj i niko ti ništa ne smije. Svako ima svoja prava.

Koliko ste vi imali djece?

Imala sam dvije čerke i sina.

Šta rade vaša djeca?

Moja deca su završila fakultete i rade u svoju struku. Ja nijesam bila mlogo pismena, ni moj čovek. Kat ja nijesam mogla, moja deca moraju da završavaju škole i tako je bilo. Jedan mi je sin studir'o u Zagrep, dvije čerke su bilje u Sarajevo. Da ti reknem nešto sine, nema šta sretnije i bolje ot pismenoga insana. Kat je čovek pismen i znavan, ot toga nema većeg bogaštva. Ja kat ti reknem, ja sam gotova, alj' ja znam, kat je insan pismen, čehre mu je drukše.

”

Muhađirska mahala je
bila centar dunjaluka.

“

KIMA (1934)

Kako je teklo skidanje zara i feredže?

Donijet je zakon da se skine zar i feređa. To je bilo mlogo teško za žene u ta' vakat. Žene nisu izlazilje iz kuće, nekako su bilje uplašene od svega toga. Zavladao je bio strah. Malo kasnije odredili su dan kat moraju sve žene da izađu bez zara i feređe. O'dek u moj komšiluk, sakupilje su se sve žene, čitava uljica. Sve žene izašle bez feređe, skinulje čaršaf. Stalje u red, isto k'o ono deca u prvi razret kat krenu u šetnju. Žene krenulje niz uljicu. Deca trču sa njima. Moja majka, moja dajnica, ja, svi plaćemo. Nismo mogli da se otkrijemo, da ostavimo čaršaf.

A, gdje su te žene krenule?

Dolje đe je bio Školski dom. Ne znam da lj' je srušen. Poseđe je tu bio *Sintelon*. Tu su žene otišle. Žene stalje u ret i krenulje. Sve žene is komšiluka su moralje da odu. To je bila naredba. Tako je to bilo. Bila je jedna Hamidovica iz Haljimačkog sokaka. Njena čerka pošla sa njom i nosila je čuturu s vodom, ako se onesvijesti da joj da

vode. I Hamidovica, malo-malo, pa viće: "Mazo čuturu, Mazo čuturu!" Ona brže čutru, dadne joj vode. Teško joj bilo.

Zašto su žene plakale?

Iz verskih razloga. To je bilo mlogo teško. Žene nisu nikat izlazilje otkrivene i sat odjednom moraju da skinu. Žene su bilje tat, k'o ove vebabijke danas sa pećom. Tako se živelo, išlo u čaršiju, komšiluk. Đe mrdneš ti mora da turiš čaršaf. Pos'e je to bilo zabranjeno i šta će žene nego da plaću.

Kakav je bio položaj žene tada?

Nikako, Boga mi. Nikako. Žene nije niko poštov'o. Niko hi nije poštov'o, k'o robinje.

Gdje je održan sastanak ovdje u vašoj mahali?

Komunisti su donijelji zakon. Potom su došli iz Partije aktivisti i održana su dva sastanka. Prvi put su se žene okupilje u prostorije 5. Mesne zajednice, đe se sat glasa kat su izbori, i drugi sastanak je bio u mesnu kancelariju na Baruthanu. To se zvalo tat konferencija. Žene došle i tu se samo pričalo da žene moraju da skinu feređu. Moj dajo Mehmet je bio aktivan u Partiju. On je tat za ova' naš rejon bio zadužen da vodi kampanju.

Ko je u vašoj porodici nosio feredžu?

Moja sestra Baka, moja majka, nana, moje dajnice, moja tetka Cura. Sve žene u mojoj porodici su nosilje feređu. Sve punoletne žene.

I kako je bilo poslije skidanja feredže?

Nisu moglice sve žene da izadu na uljicu. Dugo su imali problemi oko togak. Nego, kat žena hoće da izade, ona uzme i donji deo feređe. Preko glave se pokrije namazbesom. Pa bi malo ona' namazbes preko usta stavila, ali' videlo se ljice. Tako su žene izlazile u javnos'. Trebalo je da prođe vrijeme, da bi se žene naviklje na tu sitauciju. Nije to bilo svejedno.

Kako je bilo vaše djetinjstvo ovdje na Hadžetu?

Nikako. Sirotinja veljika bila. Mi nismo toljiko imalji. Moj je otac poginuo za vrijeme rata. Kat je bilo bombardovanje, pala je bomba i pogodila ga. On je poginuo na Hendek. To je bila strašno. Njega su skupili jer ga bomba bila raznijela i tako smo ga ukopaljili na *Gazilar*. Mi ostali deca, sa majkom. Pose' smo radilji svašta, kopalji, čistilji po kućama, za parče 'ljeba, da ne umremo od gladi. Sve to prođe i na kraju, evo, sve imamo. To moje detinjstvo je bilo teško.

Da li su iz vašeg komšiluka sve žene skunule feredžu?

U naš komšiluk bilo je žena koje su odma' skinulje feređu. Imalji smo ođe u komšiluk jednok našek svojtu, on je bio u komitet. Njegova žena je prva skinula feređu. Ona je izašla na sokak i na sret sokaka je skinula feređu. Sve su žene to videlje. Kat je skinula feređu, ona je stavila maramu, pa prsten na maramu, pa zaveže ona' prsten i tako je išla. Njen čovek je bio u komitet. Ona je bila primer kako treba žena da izgljeda. To se danima pričalo. Kat odeš na posedak, samo pričaju o tome, što je ona uradila. Kasnije kat su žene krenulje da idu na sastanak, đe je naređeno da se skine feredža, ona je bila prva. Što bi ono reklji, ona je predvodila kolonu. Ona je bila prva žena, ođe na Hađet, koja je skinula feređu.

Da li je bilo dobro što je donijet zakon o skidanju zara/feredže?

Da ti pravo reknem, možda će ja pogriješit, po mom mišljenju, dobro je. Mislijim da je to pomoglo ženama, da malo progledaju, da se malo oslobođu. Bilo je to vrijeme krize, još fabrike nisu bilje otvorene. E, sat, zamislji otvore se fabrike i žene krenu onako sa pećom, sa čaršafom da idu na poso. Kako će tako da radu? Ima još jedna stvar, veruj mi, tat se znalo ko ima kakvu peću, kako izgljeda neki čaršaf. Događalo se da ti neko dođe i ukrade ti čaršaf, pa ode učini neki zijan. Ljudi prepoznadu čaršaf i optužu te. Toga više nije bilo. To nije ni u filmove imalo. Eto kot

nas je bilo. Zamislji, prepoznaješ ženu po feredži, po čaršafu koji je stavila. Kat se donio zakon, kat se skinula feredža, više nije bilo toga straha.

Jeste li vi bili članica Saveza komunista?

Nijesam. Nijesam bila. Kat sam radila u fabriku i jedan Hanefija Hađikić, on mi je bio šef magacina, doveđe jedan dan i kaže mi ovako: "Kimo, bio sam sinoć na partijski sastanak i dobio sam zadatak." Da razgovara sa mnom, da se ja učlanim u Savez komunista. Ja ga pogledam, pa mu kažem: "Bogo mi Hanefije, ja ne mogu tamo, tamo se se ne veruje u Boga. Ja u Boga verujem." On me pogleda, nit me zva, nit mi šta reče i tako je to bilo.

Znači komunisti nisu vjerovali u Boga?

Nisu vala. Ne veruješ u Boga, ne postiš. Bila sam radila popis u magacin i postela sam, bio je ramazan. Bio je jedan Amir, on je bio portir, bio je član Partije i komisije za popisivanje u menzu. Ja sam postela tat. On je primetio da nisam ručala. Sutra ja došla na poso. Zove me direktor da se javim kod njega. Ja sa setim, ovo me je Amir kazao da postim. Uđem kod direktora. Otelje mi se noge. Drhu mi koljena. Hoće me isterat s posla. Šta će jadna ja? Kaže mi on: "Ja sam čuo da ti postiš." Reko': "Boga mi direktore, ja ne postim. Ako treba sa' će da se juftarim." I juftarila bi' se, da me ne istera. On me gljeda, pa kaže: "Sutra pod pazuh ručak, pa u menzu da jedeš!" Eto, tako je bilo!

“ To ne može da se ne
haje, pogotovo, selo đe sam
ja rođena. Ona brda i one
strane. ”

ZINA (1934)

Kada ste vi rođeni?

Mene je majka rodila 1934. godine.

Gdje ste rođeni?

Rođena sam u selo Grap.

Da li se sjećate svog djetinjstva?

Misljiš kat sam bila mala, kat sam bila dijete? Vala se sećam. Porasla sam u selo. Ja sam dijete sa sela, moja ja akreba bila sa sela. Kat sam bila dijete, mlogo sam se napatila. Sirotinja je bila veljika. Radilo se, kopalo se, sadilo se, trčalo se. Da imaš da spavaš i da jedeš, to je bilo najvažnije.

Jeste li hajali (voljeli) svoje selo?

To ne može da se ne haje, pogotovo selo ņe sam ja rođena. Ona brda i one strane. Dok sam mogla, imala snage, stalno sam išla. Imala sam tamo svojti dosta, raznija ljudi. Posljednje godine, Boga mi, podosta godina, nijesam išla. Alj' imam tamo svojte. Imam teljefon, pa se čujem sa

njima i znam, tako ponešto. Ja se sećam k'o mala, imala je jedna strana, tu bi lježali pa bi gljedalji u nebo, pa kat ljestveš i gljedaš u nebo, baš k'a da ti one zvijezde dođu do oči. Ti salj mahneš rukom da ufatiš, ono nema ništa.

Jeste li vi išli u školu?

Nijesam išla. Ja sam nepismena žena, alj' sam naučila da čitam. Čitam k'o prvaće, slovo po slovo, alj' pročitam. Razumijem se u brojeve, brojeve znam, to sam naučila.

Sjećate li se vi kada su se nosile feredže?

Aha, no more, kako se ne bi' sećala. Ja sam bila devojka kat se čaršaf nosio. Dosta sam bila veljika, tako da se sećam kat se čaršaf nosio. Moja majka je naprimer nosila čaršaf.

Jeste li vi nosili feredžu?

Nisam. Ja sam se taman zadevojčila i ono je pos'e došlo da se to skine, te ti to mene ne ufati i ja ti to nisam ni nosila. Ja kat sam se udala bilo je to nedje oko 1958. godine, moja svekrva, ona je taput imala jedno pedesetak godina. Mlada je bila. Ona je bila rođena 1901. godine. Ona je mene sve ispričala kako je bilo.

I šta je ona pričala?

Ona je imala u sanduk složen čaršaf i čuvala ga. Ja se togak sećam, a sigurno je to čuvala jedno deset godina.

Ona je mene pričala, pa sve se zamislji, pa joj krenu suze, pa priča: "Moja snaho, ja sam ti nosila čaršaf. Cio život smo nosilji ta' čaršaf. Ono ti dođe naredba da se to skine. Sve po mahalji pričaju, mora da se skine, mora da se skine čaršaf. Ja se pretvorila u hutinu, čutim i slušam, pa se mislim, kuku, kako ču ja jadna gologlava da idem, da me svijet sviješki gljeda" – sve mi tako pričala. Moja svekrva je klanjala. Ona je verovala u Boga, ona je bila prava muslimanka, i ja misljim, da je to nju mlogo bilo pogodilo. Ona je sve vikala: "Žene su potrošilje to suza što ima u insana plakajući sa čaršafom."

Nikat više nije nosila čaršaf, turila ga nije, a ona jeste bila pokrivena, imala je i namzbes, jedan žuti. Ja ga još čuvam, ta' njen namazbes. Znaš ti sine, da je ona pušila cigare od osme godine, pa sve do pret smrt je pušila. Živila je skoro devedeset godina, ona nije gasila cigaru i sve je savijala duhan. Poše je pušila *Drinu*.

Da li biste vi nosili feredžu?

Ja to nikat ne bi nosila. Eto, vidiš, ja sam pokrivena, ja nosim šamiju, alj' čaršaf nikat ne bi nosila. Znadelj ova-ko? Da ti reknem. Ja to nijesam ni k'o devojka nosila, pa ne znam kako to izgljeda, alj' ja to nikat, ni danas ne bi nosila. Imaš sat ove vehabike, pa stavu ono crno. Sve pre-kriju, cijelu glavu. To nije k'o ta' čaršaf što je nekak bio, ovo je sadek malo drugše. Viđam ja te tako pokrivenе žene ođe po uljici, ponekad prođu. Mene se to ne sviđa, da ti reknem pravo.

” Svi su tu Seljimu
zvalji AFŽ. Ona je bila
mlogo vrijedna i spremna
žena, otresita. Znala je da
odseče riječima. Da ti kažem,
ja mislim da je ona bila
najspremnija da se sa ženama
ubeđuje. ”

KIMETA (1936)

Na početku nam se predstavite?

Zovem se Kimeta i rođena sam u selo Orlje. U porodici je bilo nas pet sestara, tri brata, moj otac i majka.

Kako se živjelo tada?

Niko nije ljepše živeo od Ešrefa, tako se zv'o moj otac. Sve je imalo u naše selo. Imao je Dom kulture, mesna kancelarija, škola, prodavnica, sve je tu imalo. Moj otac je bio šef mesne kancelarije.

Šta se događalo u Domu kulture?

Priredbe su se tu organizovalje, prikazevalji se filmovi, slavilji se praznici.

Znači da je život u selu bio zanimljiv?

Živilo se sto puta ljepše, nego što se živi sat. Verovalji ilji ne, imalo se šta ti duša hoće. Da se jede, pije. Držalji smo bivljice, krave, ofce. Imalo masnoga sira, kajmaka, metanice. ‘Ljep se pekō kod kuće u šporet, u crepulju. Hrana bila zdrava, dijete moje. Radilji, žnjelji, plastilji po cijo dan. Pevalo se. Kut goj da odeš, omladina peva. Bilo veselo. Narot je bio drugši. Nije nervozan k'o danas. Jedno mi unuče, peti razet, kaže: “Nemo' me nano dirat, nervozan sam!” U to vrijeme nije imalo nervoze, živilo se širokim plućima.

Kako su vas vaspitavali?

U moju porodicu je bilo pet devojaka, znači, pet sestara. Moj rahmetlji otac nam je pričo da nikok ne smijemo da uvrijedimo, da starijek ot sebe poštujemo, da svakok poslušamo. Nema da kažeš: Ne mogu! Neću! Kasnije ću! Togak nije bilo. Majka bi naša nama vikala: “Ko goj da dođe u kuću, da ustaneš ako sediš, da šutiš kat dođu gosti, nema galame i priče. Gos' treba da se poštuje.” Nekat bi se desilo dođu nam gosti, a mi devojke, pa se zaprićamo. Moj bi otac samo rek'o *mmm* mi bi se odma' ukopalji potret forune. Nema mrdanja i priče. Šutimo dok gosti ne odu. Veljikok mi Allaha meni je stoljica bila babovo koljeno. Nikat mi nije d'o da sednem na stoljicu, nego na njegovo koljeno.

Šta vam je majka govorila?

Majka je jedna. Stalno bi govorila: "Vi treba da se udate, da odete u tuđu kuću. Tamo kad odete, dijete da uđe vi treba da ustanete, ako sedite. Da poslušate sve što vam rekne svekrva, zava, never, sve, nemo' mene da brukate. Nemo' da bidete lijenje i sluša'te, čistite. Crvi će mesa naj." Sve su mi te njene riječi pret oči, ka' da je sat slušam. "Cijo život sam žnjela, kopala, plastila, pa eve me živim. Tako da šćeri moje u koju goj kuću da odete, lijepo ćeete da živite. Sve je šćeri do vas, ako vi bidete slušanje, vas će poštovat, ako bidete pustilje jezik, tu života nema. Kad sam se ja udala, imala sam četiri devera, svekra i svekrvu i tako mi veljikog Allaha, malo dijete da uđe ja bi mu ruku poljubila. To se prije ljubila ruka, pa bi se deca radovala da vidu nevestu."

Koliko ste imali godina kada se udali?

Ot šen'es' godina sam se udala.

Veoma mladi ste se udali, je li tako?

Moj brak je bio lijep. Meni ništa nije faljilo u braku sa mojijem čovekom. Nikat nisam sa njim imala grku riječ. Išla sam, đe sam šćela, niko mi branio nije, pogotovo ne moj čovek. Da ti kažem. U to vrijeme, kada sam ja bila devojka i pose' kada sam se udala, žene su mlogo više poštovale n'što poštuju sat. Kad bi ti nešto rek'o čovek, ti ne bi smela izgovorit. Da povratiš rijeć, to biljem

nikako. Alj' sat je sve drugše. Jedan za jedan ti vrati šta goj da rekneš.

Da li ste bili zaposleni u nekoj fabrići?

Nisam radila niđe. Naučila sam da lijjem stravu i cijeli život sam to radila.

Šta je to salivanje strave?

To je saljivanje olova. Isteravanje straha. Kat neko ima problema, kat je mlogo uplašen, kat malo dijete ode naoči i tako to, onda se sljiva olovo. To sam cijelji život radila i sat to radim.

Vi ste nekoliko puta obavili hadžiluk?

Za ovo moje života nikat neću zaboravit kako mi je tamo bilo i kat sam prvi put otišla u Meku i Medinu. Bila sam na Hać nekoljko puta, alj' nikat neću zboravit kat sam bila prvi put. To je bilo prije dvades' godina. Prvi put kat sam bila, smešteni smo bilji bljizu Muhamedove đamije, tri minuta od đamije, i te slike su mi pret oči i danas. Bila sam poseđa togak više puta, alj' nikat mi nije bilo ka' prvi put. Kat odem na Hać ja ozdravim. Nekako mi se pluća napunu vazduha, glava mi se izbistri. Allah pomaže.

Da li se vi sjećate vremena kada je došla naredba za skidanje zara i feredže?

Imala sam 12 godina kad je donijet zakon o skidanju feređe. Znam kad su se u moje selo Orlje skidale feređe. Došli su ljudi iz Tutina i oni su se okupili kod jednog Ibrahima. On je imao najveću kuću u selu. Ja sam imala jednu amidžinicu Seljimu, tako je bilo njeno ime. Nju su odvelji na ta' sastanak. Toj mojoj amiđinici Seljimi, njoj su ti ljudi naredili da okupi sve žene is sela i da ona naredi ženama da skinu zar i feređu.

Zašto su uzeli baš vašu rođaku Seljimu?

Svi su tu Seljimu zvalji AFŽ. Ona je bila mlogo vrijedna i spremna žena, otresita. Znala je da odseče riječima. Da ti kažem, ja mislim da je ona bila najspremnija da se sa ženama ubedjuje.

Kako je to sve izgledalo u vašem selu?

Nije to bilo svejedno. Mula Emin se mlogo mučio. On je branio, viko je ne može to tako, to komunisti hoće na silu da zabranu. Toljiko je bio tvrd i riječ je držao, da svoje žene iz kuće nije otkrio, nije d'o da skinu feređu. Njega su uhapsili, pa su ga odvelji u Tutin. On je viko: "Hapiste, zatvarajte, radite šta hoćete, alj' ja ne dam!"

Ko je u vašoj porodici nosio feredžu?

Moja majka je imala feređu i ona je nosila. Nije samo ona, oćeve sestre, moje tetke, sve su one nosilje feređu. Uzmu dijete feređu, pa ona' čaršaf stavu preko glave, onu peću na oči i tako se išlo u ljude, u javnos', na uljicu, u čaršiju.

Kako je vaša majka podnijela skidanje feredže?

Moja majka je bila mlogo stidljiva žena. Nije samo što je bila stidljiva, bila je mlogo mirna, k'o neko malo dijete, tak'a je ona bila. Dugo je plakala što je skinula feređu. Nekako joj to mlogo teško palo. Govorila bi: "K'o da me neko skinuo." Kat goj bi išla u ljude, dodu gosti, ilj mora u čaršiju, ona bi se prvo isplači. Sva bi se tresla. Bilo je mlogo sramota da ide gologlava. Moja majka bi složila čaršaf koji je skinula, pa ga rukama dira i plaće. Toljiko joj to bilo teško. A, moja hala, ćesto bi govorila: "E, moj sine, kako je ono bilo lijepo, moreš i da otideš i da virneš, niko ti ne vidi oči, ovo sada, pravo me gljeda u oči."

Vaša majka nije nikada više nosila feredžu?

Vala nije. Nosila bi suknje, to su žene nosilje, široke, crne, alji nikat nije feređu stavila.

Šta je vaša tetka Seljima govorila ženama?

Ona bi govorila kako je došo zakon i da to mora da se poštuje. Ona je govorila mojoj majki: "Zatvoriće ti čoveka u zatvor ako ne skineš čaršaf." Kot *Doma kulture*, tamo bi se svaku noj okupljalji ljudi i omladina, pa bi pevalji one pesme: *Druže Titio mi te se kunemo, da sa tvoga puta ne skrenemo*. Pa se ufatili omladina, po stotinu duša i pevaju i igraju.

Da li je kampanja skidanja feredže u vašem selu bila organizovana tokom jednog dana ili je to trajalo duže?

To je trajalo više dana. Moja tetka Seljima, ona bi prvo žene okupljala, pa bi zednički sa njima razgovarala. Pričala što je važno da skinu čaršaf. Ona nije samo u naše selo bila, ona je iša u Ribariće i u druga sela. Tamo će dobije naredbu, ona bi tamo išla.

Šta je ona govorila ženama na tim razgovorima?

Ona je pričala da je donijet zakon i da žene moraju da skinu feredžu, da žene moraju da poćnu da se školuju, opismenjavaju, nauče da čitaju i pišu, da će fabrike da se otvaraju i da će žene da idu da radu, da zarađuju, da imaju svoj dinar. Ona bi govorila: "Drugarice moje zajednički da riješimo ovaj problem."

Jesu li žene u vašem selu žalile sa feredžom?

Jesu. Bilo je to mlogo teško. Kat bi došlo vrijeme da idu u Tutin, da povedu dijete kot ljekara, sve kukaju kako će. To him je srećo majkina, bilo mlogo teško. I ja ne krim moju tetku, ona je bila AFŽ, ona je dobila naredbu i ona je samo slušala ono što joj je naređeno.

Jeste vi išli u mejtep (versku pouku)?

Jesam. Išla sam kod mula Emina. Veću rados' nijesam imala no to kat bi otišlji kot njega. Svaka đamija je imala mejtep i svi smo naučili da klanjamо. Mula Emin nas je naučio dove, alj' nas je on i vaspitav'o. On bi govorio da slušamo starije, da starijoj osobi u autobus ustanemo i oslobođimo mesto, da ne govorimo ružne riječi i nikako da ne psujemo.

Jeste li završili neku školu?

Nisam.

A, vaše sestre?

One su završilje po osam razreda i ništa više ot toga.

Gdje ste naučili da pišete i čitate?

Kod mula Emina u mejtep. Mi bi to zvalji “idemo u čaradak”. Tu bi se skupljalji i tu sam naučila slova i da čitam.

Jesu li žene iz vašeg sela bile zaposlene u fabrike?

Uglavnom su žene sedelje kući, tkalje i održavalje kuću. U Kominje đe sam bila udata, u Orlje đe sam se rodila, žene nisu niđe radilje, osim održavanja kuće i porodice. Muški su radilji, to je bilo za njih.

Vi ste uvijek nasmejani?

Moj život je bio srećan. Ja sam uvijek bila zadovoljna svojim životom. Zato sam nasmijana.

”

Mislim da me je život
naučio da budem uporna,
istrajna i sve što sam na um
imala, što je bilo čistog nijeta,
sve sam to izgurala.

“

NURKA (1938)

Kada ste rođeni?

Rođena sam 1938. godine u Novom Pazaru.

Kakvo je bilo vaše djetinjstvo?

Kako da ti kažem. Moje detinjstvo nije bilo lako, niti je to vrijeme bilo jednostavno. Život je u svakom smislu bio težak, da ne kažem pretežak. Ja sam porasla u Muhadžirsku mahalu i moje detinjstvo i odrastanje je vezano za Hadžet. Moj otac rahmetli je mlad umro, tako da sam ja porasla uz amidžu Mehmeda i amidžinicu Pašu. Kad sam ja bila dijete, nije bilo mlogo ljudi na Hadžet, tako da smo mi svi znali u glavu, ko sve živi u našu mahalu. Naši su došli iz Kladnice, ođe u Muadžirsku mahalu i tu su ostali i danas.

Šta pamtite iz djetinjstva?

(smijeh) – Nije bilo sekiracije kad je insan dijete. Nema brige, bezbrižan, drugi vode brigu o tebi. Evo, ti mene sad to pitaš, smijaćeš mi se, al' ja naprimer pam-

tim čokoladu. Ja sam prvi put probala čokoladu, kad je Mahit odenkut donio. Bila je tad američka pomoć i on nam je donio čokoladu. Pamtim iz detinstva hala Curu, ona je sestra mojeg baba, naša hala. Eto, nju pamtim. Naprimer, ko dijete sam hajala da idem kod aginice Mejreme. Znaš koga isto pamtim iz detinjstva, Naku, to je Sabihina majka. Ja i ona smo generacija, pa smo se družile. To mi je bila, k'o ovo sad drugarica. Al' Naka je davno umrla.

Jeste imali braće i sestara?

Imala sam tri brata.

Da li se vi sjećate kada je donijet zakon o zabrani nošenja zara i feredže?

Da ti kažem. Ja sam bila dijete kad je donijet taj zakon, kad je zabranjeno nošenja feredže. Ja nisam nosila feredžu, al' u moju porodicu je imalo žena koje su nosile feredžu i ja se više sećam njihove priče i kako su one to doživele, po njihovom pričanju. Al' se k'o dijete sećam kad je bio skup, pa smo mi isle sa ženama koje su bile krenule u čaršiju. Mi ono deca, pa idemo sa njima, nis sokak. Amana dragi Alhahu, žene plaču, pa padaju u nesvijes'. Nama deci to bilo smiješno. Prvi put da vidim da žena plače. Žene nijesu plakale, ja nikad to nijesam videla. Mi taput deca, one kukaju, mi se čudimo, pa nas poslije bilo strah. Ova moja drugarica Naka, ona bi imitirala te pojedine žene, kako kukaju, pa se mi smijemo,

nama smiješno. Mi bili deca, a znaš kako kažu, detetu je sve oprošteno.

I šta još pamtite iz tog vremena?

Pamtim ovo što ti reko'. Posle su žene skinule feredžu, više to niko nije nosio i ja nisam viđala žene sa feredžom ili čarašf to je isto, ali uglavnom su feredžu zvali čaršaf. Moja hala Cura, ove naše žene, aginica i tu iz mahale, sve su one skinule, to više niko nije nosio. Ja naprimer nisam nosila feredžu, niti sam nosila šamiju kad sam bila devojka i kasnije dok sam radila. Al' ne samo ja, sve ove žene iz komšiluka koje su bile moja generacija, mi nismo nosile. Tad je Pazar krenuo da se razvija, gradile se frabike, zapošljavalо se, to je bio komunizam i mi smo se toga pridržavali.

Jeste li išli u mejtep?

K'o dijete nisam išla. Ja sam u mejtep krenula kada sam imala pedeset i sedam godina. Sve sam posle nadoknadila. Sve insan može, kada mu Allah podari zdravlja, vijeka i pameti, sve i stigne, eto da znaš. Ti se sećaš da sam sa tobom išla u mejtep, ja stara žena, vi sve deca, pa me gledaju, čudno him.

Kakav je bio život u Jugoslaviji?

Ja ne mogu da se žalim, život je bio takav kakav je bio. U Jugoslaviji sam se udala, rodila decu, radila, živela, mučili se, nije bilo jednostavno. Što život može da ti predi i iznenadi, al’ što Allah može da ti podari snage, da sve to prebrodiš, to insan ljuti ne može da s’vati, dok ga ne strefi situacija. Mada mogu još ovo da ti reknem, kada već pričamo, mislim da je Jugoslavija bila spokojna država, ako to tako mogu da kažem. Kad insan ima mira, kad nema nemira, onda lakše živi. Ja lično mislim da je sve do kad su počeli ratovi u Bosnu, ta država, Jugoslavija, bila država mira.

Kada ste se vi udali?

Mislim da je bilo 1960. godine

Koliko imate dece?

Četvoro. Dvije šćerke i dva sina.

Jesu roditeljima draža muška ili ženska deca?

Kažu da je džennet pod majkinim nogama. (smijeh)

Čime se bavio Vaš suprug?

On je bio krojač.

Gde ste vi radili?

Radila sam u fabriku. Radila sam na imanje u Bura-kovce. Dosta sam se naradila kroz život?

Znači prvi put ste krenuli u mejtep, kako vi kažete u „godinama“?

Rešila sam bila da naučim dove i tako sam krenula. Bio je umro Harun efendija, beše stigo novi imam i ja ti krenem. Ako se sećaš, zajedno smo otišli, ti si mene odveo u mejtep. Ništa nisam znala i sve sam naučila.

Jel bilo teško?

Mene nije bilo teško. Imala sam volju da naučim, sve što sam zapostavila. Ja ništa drugo u životu nisam imala da radim osim da učim i tako je bilo. Decu sam podnjivila, odrasla, nisu bila mala, došle nove brige, a'l sam imala vremena da učim.

Šta ste sve naučili?

Dove. Pa sam posle krenula da učim arapsko pismo. Naučila sam harfove. Pa sam polako krenula da učim Kur'ān, pa sam došla do tedžvida, pa sam i tedžvid savladala i sve sam to savladala za deset godina, a'l polako sam učila, niđe nisam žurila.

Vi ste posle čineli hatme?

Jesam. Bila sam najstarija žena u Sandžaku koja je činela hatme i dobila sam na poklon od muftije komplet knjiga. Mislim da je u *Glas Islama* o tome bio pišo. Znači bila ti je hala i u novine.

Vi ste obavili hadž?

Zahvala sam Allahu dželesanuhu što mi je podario zdravlja i što je učineo pa mi se ispunila želja i što sam otisla na hadž. Ne postoje riječi da opišu trenutak kad se nalazite na mesta đe je Muhamed alejhiselam živeo. Kad vidite Kjabu, tu duša nema mira, suze same idu. Za ovo moje života taj će trenutak da pamtim. Ja nisam verovala da to tako može da izgleda, ali sam se uverila. Imala sam godina, pa sam poslije opet išla, malo starija sam bila, ali dragi Allah podari zdravlja ispuni mu to zadovoljstvo. Dugo sam se pripremala za hadžiluk, čitala knjige, običaje, adete koji su tamo, šta sve treba da vidimo, obiđemo, kakva je vrijednos' obilaska i sve to.

Šta pamtite sa hadža?

Kad sam prvi put videla Kjabu i noćenje na Arafatu. To nema riječi da se opiše. Ja mogu do ujutru da tri pričam, al' to ne može da se opiše. Duša ti igra od radosti, od sreće, jer ona zna đe je i na koje je mesto.

Čitate li knjige?

Čitam. Islamsku ljiteraturu uglavno'. Mene nije žo da kupim knjigu. Evo dolaze uz novine, ove knjige, razne knjige. Jedna knjiga k'o dvije pakle cigara. Ja ne pušim, al' ēu knjigu da kupim. I nije mi dosadno da čitam. In-san mora da vežba mozak. Nikako ne smije da ti mozak miruje, moraš stalno da ga preokupiraš. Ja ti tako čitam knjige ili imam ovaj radio, pa slušam. Ima ovaj verski radio, pa puštaju razna predavanja i ja to slušam. Naučim nešto novo.

Koju ste knjigu posljednju čitali?

Kur'an i to sa prijevodom jutros prije sabaha. Ja sam prvo naučila arpaska slova i da čitam Kur'an, kasnije sam pročitala prijevod Kur'ana i tek sam tat shvatila koliko je to savršena knjiga. Sinoć sam slušaja na radio neko predavanja pa je taj predavač pričo o dostojanstvu insana. Naučila sam napamet najduže sure u Kur'anu - El bekare (Krava).

Šta je to dostojanstvo?

Svaki insan ima dostojanstvo, to je dio čoveka. Ja ne-kako mislim da je žena jednako dostojanstvo i kada neko učini nažao ženi, majki, sestri, taj je udario na njeno dostojanstvo, na njenu svetinju. Čini mi se, možda ja gri-ješim, al' sad sam zapamtila što je predavač pričo. Dostojanstvo je isto što i postojanje i kad ti neko udari na

dostojanstvo, udario je na tebe k'o na manje biće, manje vrijedno. Zato nas islam uči da poštujemo dostojanstvo, to znači da poštujemo čoveka.

Šta mislite, da li će ikada vratiti nošenje feredže?

Ja danas viđam žene koje su pokrivenе, to je sada modernije pokrivanje. Više je to arapsko pokrivanje, to nije feredža i čaršaf, kako je to nekad bilo. Mnogo je nekih novotarija došlo u ovu našu čaršiju, pa nas je o halu savilo, to sve opteretilo. Malo smo počeli više da gledamo ko prolazi ulicom i ko je kakav. Svaka žena ima pravo da se pokrije, ako se tako oseća, hoće i želi. Islam to nalaže, aљniko te ne može naterat. Nema prisile u islamu. Naučila sam, slušajući učenije ljude, da u islamu nema prisile i ja to tako razumijem.

Šta vas je život naučio?

Nisam ja toliko pametna da odgovorim na to pitanje (smijeh). Mislim da me je život naučio da budem uporna, istrajna i sve što sam na um imala, što je bilo čistog nijeta, sve sam to izgurala. Allah dž.š je rek'o, da će insanu na leđa natovarit samo onoliko koliko može da izdrži. Kad krenu da tovare muke na čovekova leđa, on nije svestan koliko može da izdrži, pa izdrži i prezivi i nastavi dalje. Ja sam zadovoljna svojim životom, porodicom, decom, nafakom, mojim zdravlјem. Sutra da preselim, ja sam hajrate ostavila. Naprimer, eto, sad pričamo, mene je mlogo

žo, što to nije bilo uslova taput. Ja sam toga svesna, što nisam završila neke škole da budem školovana. Tako mi Alaha, nema ništa bez školovana čoveka. Kada zna da priča, pa ti milina da slušaš, da upijaš znanje, energiju. Sve drugo na jednu stranu, al' školovan i pametan insan, to je bogastvo, veliko bogastvo. Nekad pomislim, e Bože dragi, ovoliko biblioteke pune knjiga, mi ćemo pomrijet, to za života ne može čovek da pročita, znanje. Allah dž.š haje znavane ljude, pametne ljude, kada ste trudiš da učiš, školuješ. Allaha mi, sve je to povezano, k'o ćuprija. Što više učiš, znavan si, bolje ti u društvu, više te cijene i porodica, prijatelji, nekako imaš svoje mesto.

“ Nosila sam peću tri godine. ”

MURATKA (1930)

Nosila sam peću tri godine. Bila sam devojka. U moju su familiju svi nosilji peću. To ženskinje što je imalo je peću nosilo. I moja rahmetlji majka Zubejda i hala moja, babova sestra i aginica, svi smo nosilji peću. Iskreno da ti reknem dijete, ja to nijesam nešto mlogo žaljilja kat sam skinula. Skinulo se i šta se tu more, ne mogu ja protiv zakona i države i svega. Ko sam ja, Allaha ti? Jedna obična smrtnica. Moja aginica, ona je bila starija žena, ona je taput bila stara. E, ona se ljuto isekirala. Njen čovek Zulfo, to mi je bio amiđa, on je bio umro. Ona je bila udovica, teško je to ona podnijela, ja vala nisam. Eve, ja sam sat pokrivena. Vidiš lji kako? Nosim šamiju, cio život nosim šamiju, alj' peću ne hajem, nit bi vrnula peću, k'o ove veshabijke sat. Jok fala! Kat je žena lijepo pokrivena, šamiju, pa se lijepo zabradi, pa ima sat ljijepija šalčadi, materijala, to je sve za merak. Jok ono, stavi crno preko glave k'o vratnicu. Hajde moje dijete, proj mi se toga.

” Ja hajem da živim i
voljela bi da poživim. ”

NAFIJA (1930)

Bila sam mlada kat sam se udala. Bila Bogo mi veljika sirotinja, bijeda. Bogme više sam bila gladna no sita. To je tako bilo, taput. Ja sam se, dijete moje, udala malo prije nego je rat počeo. Ja sam ti imala šesn'š godina, devojka, devojčica i tako sam se mlada udala. Na Barthanu sam ja živela. Moj ti, bila stara jedna kuća pot čeremidu. To se od blata pravilo. Veruješ lji to, taput ni kauć nijesmo imalji. Spavalji na zemlju poret čkenja, pa ljegni. Bio mangal u sobu. Ja sam ti dijete, prvo rodila petoro dece, prvo sam dijete, ovo muško, najstarije, rodila kat sam imala sedamn'š godina. Svu sam decu rodila od'e u ovu kuću. Svekrva mi pomagala da se porodim. Bila mi je i jedna jetrva tu. To se kući porađalo. Sve sam hi rodila od'e. Ništa him ne falji, zdrava, prava, hajde Bogo ti. Gljedam danas ove mlade, te da ide da održava trudnoću, kod ljekara svaki dan. Ja nijesam znala šta je ljekar do prije deset godina. Kakvi ljekari, aman. Al' to tako, sat je to drukše. E, sadek, ti si mene pit'o, oko feređe. To se zvalo čaršaf, nije to niko zv'o feređa. Čaršaf sam nosila. Svi su to taput, žene misljim, nosilje i ja sam. To je tako bilo. Da ti reknem, mor'o si da nosiš čaršaf, pogotovo devojke. Po cijo dan sediš kući, kat treba da izljestegneš napolje, da odeš pr'o sokaka, navući čaršaf, pa izađi, bez čaršafa se nije mrdalo, jok more. To je majko moja, bilo sramota da izljestegneš go-

loglava, đe to ima, to je sramota veljika bila. Imala sam tu neđe oko dvaće' godina, rodila sam bila drugo dijete, Jonuza, kat je donijeto to da se skinе čaršaf.

Dever moj, mi smo ga zvalji aga, on je bio u Partiju, tako to, na položaju i on jedno veće dođe na posedak. Ja beh pristavila neke kompire. On to reće da se skinu čaršafi, to mora. Mene ona kompir ostane u grlo. Gotovo sam se udavila. Lupaju me po ljeđima, kašljala sam, gotovo umrije. "Kuku mene! Kako bre aga da skinemo čaršaf?" On me gljeda i kaže: "Mora!" I tako ti je to! Bogo mi ako je on to tako rek'o, sa njim ti nema rasprave. Njegova se važela. Ja sal' razmišlja', kako će ja gologlava po sokaku. Subhanalla! sve će mi goret u đehenem ono đe nije po-kriveno. E, vala, počeše žene da skidaju. Prvo su skinulje ove malo ugljednije žene. Sve sam hi ja znala. Mene je Ramo, to mi je čovek, rek'o: "Da skinе čaršaf i da odemo do Ćerkes mahalje." Imalji smo dolje jednog svojtu. Kuku moj sine, ja idem sa njim kroz čaršiju, ja ne smijem da pogledljem, ni lijevo ni desno. Da bi da stignem do Ćerkes mahalje ka' da putujem do Skoplja. Cijelo vrijeme čutim k'o mula, ne smijem da progovorim. Jezik mi se svezo'. Dina mi i imana ja nijesam mogla da se naviknem odma'. Vikalje bi mi žene: "Polako Nafija, šta ti je? Nisu ti noge oseklji. Eno i hođina žena skinula!" Ono što jes – jes.

Mene je bilo ž'o, a Boga mi i ženama je bilo ž'o, alj' tako to. Ja sam ti danas stara nana, stara i čekam da umrem. Da ti reknem, ja imam tol'ko godina, ja k'o das am tek sat tek počela da živim. Ja hajem da živim i voljela bi da poživim. Samo ne bi hajala da mi neko drugi hizmet čini. Hajala bi da imam snage sama sebi da hizmet činim. Moj sine,

što je vikala, jedna moja tetka Ibrima iz Orizara, ona bi se šaljilja, pa bi pričala deci, kada bi je pitali oko smrti: "Jok moj sine, neće nana d' umre. To kat se umre, to ti je odeš na autobusku stanicu, uđeš u autobus za Skoplje i odeš. Vi čekate da se vratim, a ja se nikat ne vratim." I tako ti je to! (smijeh). Sve sam ti reknula, nema više ništa. Haj' sat da popijemo kahvu, ohladi se.

” Kat sam skinula peću
ja sam pala u nesvijes. ”

AIŠA (1932)

Nosila sam peću četiri godine. Kat sam skinula peću ja sam pala u nesvijes'. Dođemo kući, moja majka, rahmetlji, uzme jedne opanke, pa kat me izudara. "Ene" – kaže – " rufeta, pada u nesvijes'. Ja stara pa čutim, a ona na sret sokaka se skljoka k'o noseća. E, nećaš ti mene brukat, arsuze jedan." Pa pupa, pupa, onim opancima. Veruješ lji dijete, sve su mi svijetlaci oko oči bilji. Imala sam ja taput, bogomi jedno dva'es' godina, tako nekako.

”

?????????????????????????

“

VEZIRA (1933)

Moja je rahmetlji majka, Sabaheta, ostavila bila amanet kat umre da je pokrijemo njenim čaršafom što je nosila. Veruješ lji dijete? Toljiko je moja majka bila imanska žena. Kat je umrla, kat smo je okrenulji pr'o sobe, ti znaš kako naši adeti izgledaju, ja sam izvadila iz šifonjera njen čaršaf i pokrila je. Ja sam bila tek poćela da nosim peću i ondak sam je skinula. Nijesam je ja dugo nosila.

Poše sam otišla na zanat i radila sam u fabriku i dobila sam stan od fabrike. Ja toljiko nijesam žaljila, moja rahmetlji majka jes. Bog mi duša i danas kat se setim koljiko je nekako bila ubivena oko toga, sve me pr'o lubine preseće. Moja dobra majka, rahmetlji.

RECENZIJA

U knjizi PEČA, Fahrudina Kladničanina štampana su sećanja na dešavanja povezana sa istorijski poznatim događajem - zabranom nošenja zara (marame, čaršava) neposredno nakon okončanja II svetskog rata (1950) jedne grupe žena - Bošnjakinja iz Novog Pazara. To je period početka procesa socijalističke izgradnje i obnove ratom porušene zemlje, tačnije kada je otpočeo proces izmene postojećeg patrijarhalnog odnosa prema ženama koje su uglavnom bile aktivne u privatnom (kućnom) prostoru. Obnova zemlje je tražila ravnopravnost žena sa muškarcima, jer su oni zajedno izneli oslobođilačku borbu, dokazali herojske podvige i, nakon rata, otpočeli obnovu zemlje.

U čemu je specifičnost zabrane pokrivanja lice i specifičnog načina odevanja žena Bošnjakinja (ali i nekih drugih žena u Srbiji tada)? Država je ovu meru donela smatrajući je revolucionarnom u odnosu na nepovoljan položaj žene u društvu, a žene su ovu meru doživele kao vid nasilja na njihovo telo, ogoljavanje lica i delova tela pred javnošću, usko povezano sa religijskim ubeđenjem da je takva mera suprotna njihovom verskom ubeđenju. Radi se o religijskom običaju, a ne ulazeњu u verski sistem vrednosti.

U mnogobrojnim dokumentima iz vremena neposredno posle rata, a i u savremenim istraživanjima, govo-vo da se nije čuo glas žena koje su proživele ovaj period društvene promene. U ovoj knjizi one govore o svojim emocijama i lomovima povezanim sa ovom državnom merom.

U knjizi Bošnjakinje svedoče ličnim iskustvom kako su (teško) podnеле zabranu nošenja feredže, tačnije otkrivanja lica (i tela) u javnom prostoru - žene različitog uzrasta: one rođene u drugoj deceniji 20. veka, koje su u vreme zabrane već imale naviku nošenja pokrivenog tela i lica, do onih koje su tek prelazile iz pozicije devojaštva u poziciju (udate) žene, do onih koje su bile još devojčice i same nisu nosile feredžu, ali su o tome ili slušale u razgovorima, ili su posmatrale kako teško podnose tu odluku žene u njihovoј okolini ili susedstvu.

Zbog specifičnih ženskih ispovesti, zbog načina na koji je knjiga priređena za širu publiku, predlažem štampanje knjige u 2020. godini.

Dr Margareta Bašaragin

REČNIK MANJE POZNATIH REČI

A

ada – uzrečica: ama

adet – (lepi) običaj

akšam – sumrak, tj. doba od zalaska sunca do potpunog mraka; **akšam-namaz** – četvrta dnevna molitva kod muslimana

akreba – rodbina, svojta

alejhiselatu veselam

(ar., transkript *izvor-nog:sallallahu alejhi ve sellem*) – U arapskom jeziku se ova izjava nazi-va salavat, a tako se nazi-va i u bosanskom jeziku. Ima značenje: „Neka je Allahova milost i mir na Njega“. Ova fraza nekada se izgovara i kao **alejhi**

selam. Često se u literaturi susreću kraći oblici, kao što su: **s.a.v.s.** ili **a.s.** Uobičajeno je da se izgovori kada se pomene ime posljednjeg Božijeg poslanika Muhammeda, ali se može izgovoriti i prilikom pominjanja prijašnjih Božjih poslanika (Isaa, Musaa, Ibrahima itd.)

aman – uzrečica, koja se upotrebljava u znaku is-čuđavanja

amidžinica – strina

AFŽ – Antifašistički front žena

B

bivoljica (bivolica) – rasa krava

bonik („Ko da su mi i sad pred oči oni bonici talijanski, deru se i pjevaju.“) – ranjeni, bolesni čovjek

V

vakat – vrijeme, doba, određeni čas kada treba nešto da se uradi

valha – uzrečica, izvedenica od *vala*, odnosno *vallah*, što znači zaklinjanje Bogom – *Allaha mi*

veljika („Dosta sam bila veljika“) – velika, odrasla („Bila sam već odrasla“)

vehabijka /ž.r./ – pripadnice vehabijskog pokreta, vehabizma (*mušk rod*: vehabija) – pokreta koji se utemeljio krajem 17. i početkom 18. vijeka kao posljedica muslimanske udaljenosti od islamskih izvora Kur'ana i Sunneta i pogrešne interpretacije ovih izvora. Njegov pokretač je Muhamed Ab-

dulvehab, porijeklom iz Saudijske Arabije. Kada se u običnom govoru kaže vehabija, misli se na prihvatanje i praktikovanje strožije varijante tumačenja islama

G

gljedati („Gljedali smo u nebo“) – gledati

goj („ko goj da dođe u kuću“, „šta goj da kažeš“) – god („ko god da dođe u kuću“, „šta god da kažeš“)

D

dova – dio Kur'ana / kraća sura ili nekoliko ajeta (rečenica) Kur'ana

E

El-Bekara – naziv prvog poglavlja u Kur'antu; Krava

Z

znadelj – znaš li / u kontekstu u kojem se pominje u tekstu: „znadelj – ovako da ti reknem“ – ako želiš znati, pojasniću ti

I

idara – namirnice, kućna potrepština

imam – muslimanski sveštenik čija je glavna dužnost da predvodi zajedničku molitvu u džamiji; titula učenih ljudi u islamu; istorijski: titula nekih vladara, naročito u Arabiji i Jemenu

insan (ar.) – ljudski stvor, čovjek, ličnost

K

kat (u tekstu „kat sam bila dijete...“) – kad („kad sam bila dijete...“)

klanjati (namaz) – obavljati molitvu; odnosi se na obavljanje pet dnevnih molitvi kod

L

lijevanje (salivanje strave – ritual za koga se vjeruje da otklanja nakupljeni strah; sprovodi se uz pomoć olova, vode i vatra; osoba koja lije stravu posjeduje dar. Ovaj ritual nema uporište u osnovnom islamskom naučavanju (Kur'antu i sunnetu), ali je prisutan i dan-danas kod muslimanskog stanovništva

LJ

lježati („lježali smo“) – ležati

M

mahala (mahalja) – ulica, komšiluk

mevlud (*lok. mevljud*) – rođenje; u kontekstu u kojem se u tekstovima pominje misli se na svečanost mevluda, koju bi muslimani organizovali u kućama ili džamiji raznim povodima: povodom rođenja djete-ta, sunećenja djeteta, u mjesecu ramazanu i sl. Svečanost mevluda ima svoj rutual, a centralno mjesto zauzima „učenje mevluda“ – spjeva koji govori o rođenju i još nekim određenim detaljima iz života posljednjeg Božjeg poslanika Muhammeda, a.s.

(U tekstu: „Niko vi, vala, nije branio da se sune-te dece, niti da se pravu mevljudi.“)

mejtep (*lok. i: mejtef*) – mekteb (arap. *mekteb*, osnovna škola); nekada je mekteb imao status osnovne škole; nakon odlaska Osmanlija s ovih

prostora, mektebi pre-staju biti dio obaveznog školskog sistema; služe za poučavanje osnova-ma islamske vjere, osno-vama islamskog načina života i ponašanju u druš-tvu, osnovama arapskog pisma (čitanje, pisanje i iz-govor), te učenju (pravil-nom iščitavanju) Kur'ana

merak (*tur. i ar.*) – želja, žudnja, čežnja za nečim; uživanje u nečemu, zado-voljstvo

metanica – domaći ma-slac

mula – vjerska titula, uči-telj; u Sandžaku se kori-stila (i danas se koristi) riječ *mula* ispred ime-na muške osobe koja je imam u selu, naselju ili gradu i koja je podučava-la djecu vjerskoj pouci u mektebu

musljinanka – mu-slimanka; pripadnica islamske vjeroispovijesti

N

namazbes – marama; poveća ukrasna marama koju su muslimanke stavljale na glavu kada bi izlazile izvan kuće, među svijet; nije bila providna; imala je svrhu da prekrije glavu i gornji dio tijela (ramena i prsa žene)

nikat – nikad

P

puncihat („džamije su bile puncihate“) – prepun

R

rahmetli – ova riječ se kod muslimana u Sandžaku izgovara uz ime onoga ko je preminuo, tj. ko je mrtav; puni naziv na arapskom glasi: Rahmetullahi alejhi – „neka je Allahova milost na tu osobu“

reha – vrsta ogrtića

S

sabah – jutro, svitanje, zora; rano jutro prije sunčeva izlaska;

sabah-namaz (*tur.*) – rana, jutarnja muslimanska molitva

salj – samo, dovoljno je

svijet svjetski („Da me svijet svjetski gleda...“) – svi, svako (Mušović, A., *Sandžački frazeološki rječnik*, Novi Pazar, 2016)

sokak – kratka i uzana ulica. Obično se ovaj izraz koristi za seoska područja; Stambolski sokak – naziv sokaka

sunetiti se, sunećenje – označava mali operativni zahvat muškog spolnog organa; prema islamskog vjerskoj tradiciji sunećenje je obavezno za muškarce, a praksa je da se odradi u ranom djetinjstvu

T

taput – tada, onda, u to vrijeme, u ono vrijeme

tedžvid (*ar.gl.* dževvede – doterati, uljepšati) – pravilno učenje Kur'ana; pravilno i precizno izgovaranje glasova, te poznavanje i praktična primena forme učenja Kur'ana

ters (*tur.*) – inadžija, neljubazna osoba, oprečna

testija (*turski:* testi) – bokal, vrč, krčag, u kome se u prošlosti nosila voda. Obično se pravio od gline, a ponekad i od bakra ili lima. Donedavno, vrč (testija) se koristio u domovima radi donošenja vode sa izvora ili sa bunara, i zauzimao je veoma važno mesto u domovima

tuliti (*lokalizam:* tuljiti) – gasiti

tuhaf – čudan, neobičan, osobit

Ć

ćosati – uživati

ćuvala – čuvati

U

ufatiti – uhvatiti

F

fajliminderit (*alb.* fale-minderit) – hvala

foruna – furuna, naziv za vrstu peći

Č

čaršaf (*lokalno i:* čaršaf) – donji dio ženske muslimanske garderobe, koja joj je, zajedno sa namazbesom na glavi, služila za pojavljivanje izvan kuće. U današnje vrijeme ova riječ bi se mogla prevjesti i kao suknja, koja se na-vlačila preko garderobe koju su muslimanke no-

sile u kućama. U kućama su se, naprimjer, nosile dimije, a kad bi žena htjela izaći izvan kuće, povukla bi nogavice dimija iznad kolena, obukla čaršaf preko, a na glavu bi stavila namazbes

H

hava (*tur.*) – vazduh, zrak; u kontekstu u kojem se pominje ova riječ u pričama može se odnositi na: vrijeme, situaciju; „tuhaf je bila hava poslije rata“ – „čudno je bilo vrijeme/situacija poslije rata“

hajati (prezent: hajem, haješ, haje...) – voljeti

hala – očeva sestra

hamal – nosač

hamam (*tur.*) – kupalište, tursko kupatilo; u tekstu: „**pod/t hamam**“ – misli se „u blizini hamama“, turskog kupatila u No-

vom Pazaru, danas jedinog preostalog takvog objekta iz osmanskog perioda, koje ne služi više prvo bitnoj svrsi (danас je spomenik)

hatar („za njegov hatar, prihvatile sam to da uradim“) – poštovanje, volja, prohtjev, uvažavanje (Begović, Dž, Ličina, Š., *Sandžački rječnik*, Sarajevo, 2012); drugo značenje – saučešće, žalost (ići kod nekog na hatar – ići kod nekog da mu se izrazi saučešće zbog smrti njemu bliske osobe)

harf/ harfovi (*ar. mn. hurufun*) – slovo / slova

hadž (*tur.* iz *ar. حجّ* što znači „hodočašće“) – u islamu, putovanje (hodočašće) u Meku s ciljem obavljanja određenih obreda, posjete Kabi, najvećem islamskom svetištu, u određeno vrijeme (u posljednjem mjesecu hidžretske go-

dine) i pod određenim uvjetima; peti stub islama i smatra se krunom sveg bogoštovlja u islamu. Sam put zove se **hadžiluk**, a hodočasnik **hadžija**

Hadžet – naselje u Novom Pazaru / dio Novog Pazara

him – njima, im (zamjena, 3. lice množine)

hutina – sova

C

crepulja – plitka glinena posuda koja je služila za spremanje hrane

DŽ

džennet – raj (nakon smrti)

dželešanuhu (*ar.*, transkript *izvornog*: dželle še'nuhu) – Allahova uzvišenost, ili Uzvišeni Allah; koristi se samo kad se pominje Allahovo (Božije) ime

džumertan – čovjek koji dobro dočeka goste, prijatna osoba (*Sandžački rječnik*, Begović, Dž, Licina, Š., Sarajevo, 2012)

Š

šamija (*mn.* šamije) – marama

LITERATURA

Beč, Janja (2015), Pucanje duše, Centar za interkulturnu komunikaciju, Novi Sad.

Dabižinović, Ervina (2016), Diskursi o ženama Boke Kotorske: rodni identiteti 1815-2015.

Univerzitet u Novom Sadu: ACIMSI Centar za rodne studije, Novi Sad (odbranjena doktorska diseretacija)

Halilović Senahid, Ilijas Tanović, Amelija Šehović (2009), Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik, Slavistički komitet, Sarajevo.

Kačar, Semiha (2001), Zarozavanje zara, Almanah, Podgorica,

Milinović, Duško i Zoran Petakov ur. (2010), Partizanke: žene u Narodnooslobodilačkoj borbi, Cenzura, Novi Sad.

Stojaković, Gordana (2010), Skica za portret: antifašistički front žena Vojvodine (1942-1953),

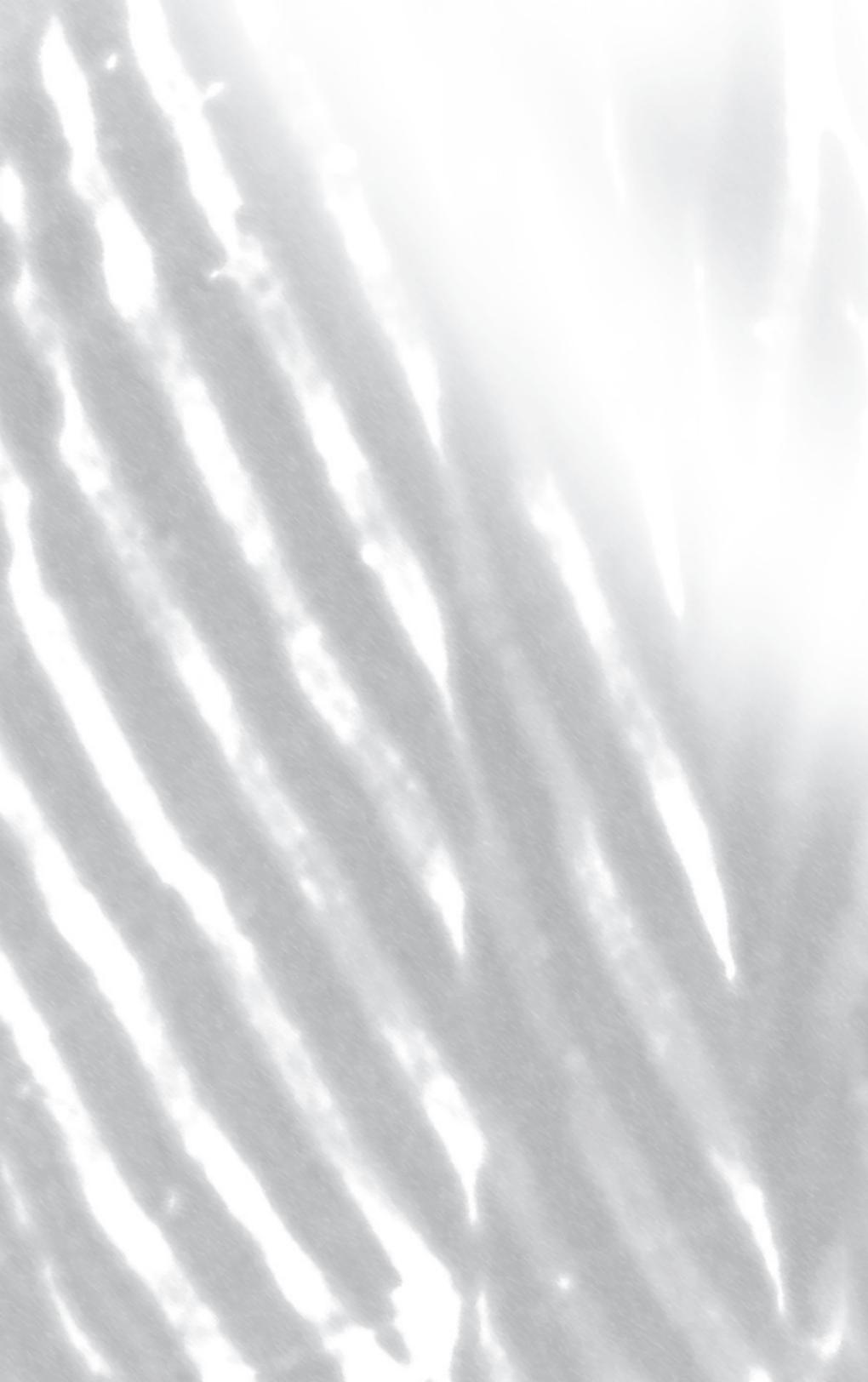
Milinović, Duški i Zoran Petakov ur. (2010), Partizanke: žene u Narodnooslobodilačkoj borbi, Cenzura, Novi Sad, 13-40.

Stojaković, Gordana (2012), Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945-1953), Zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad.

Trgovčević, Ljubinka (2014), Počeci višeg obrazovanja devojaka u svetu i kod nas, Daša Duhaček, Katarina Lončarević Dragana Popović ur. Obrazovanje, rod, građanski status, Centar za studije roda i politike, FPN, Beograd, 57-68.

O AUTORU

Fahrudin Kladničanin (1986) programski je koordinator Akademske inicijative *Forum 10*. Više od petnaest godina uključen u rad organizacija civilnog društva, čije aktivnosti i projekti se fokusiraju na zaštitu ljudskih i majninskih prava, promociju demokratije i edukacije mlađih. Autor je više medijskih sadržaja i dokumentarnih filmova koji u fokusu imaju različite društvene teme. Po zanimanju je diplomirani politikolog.

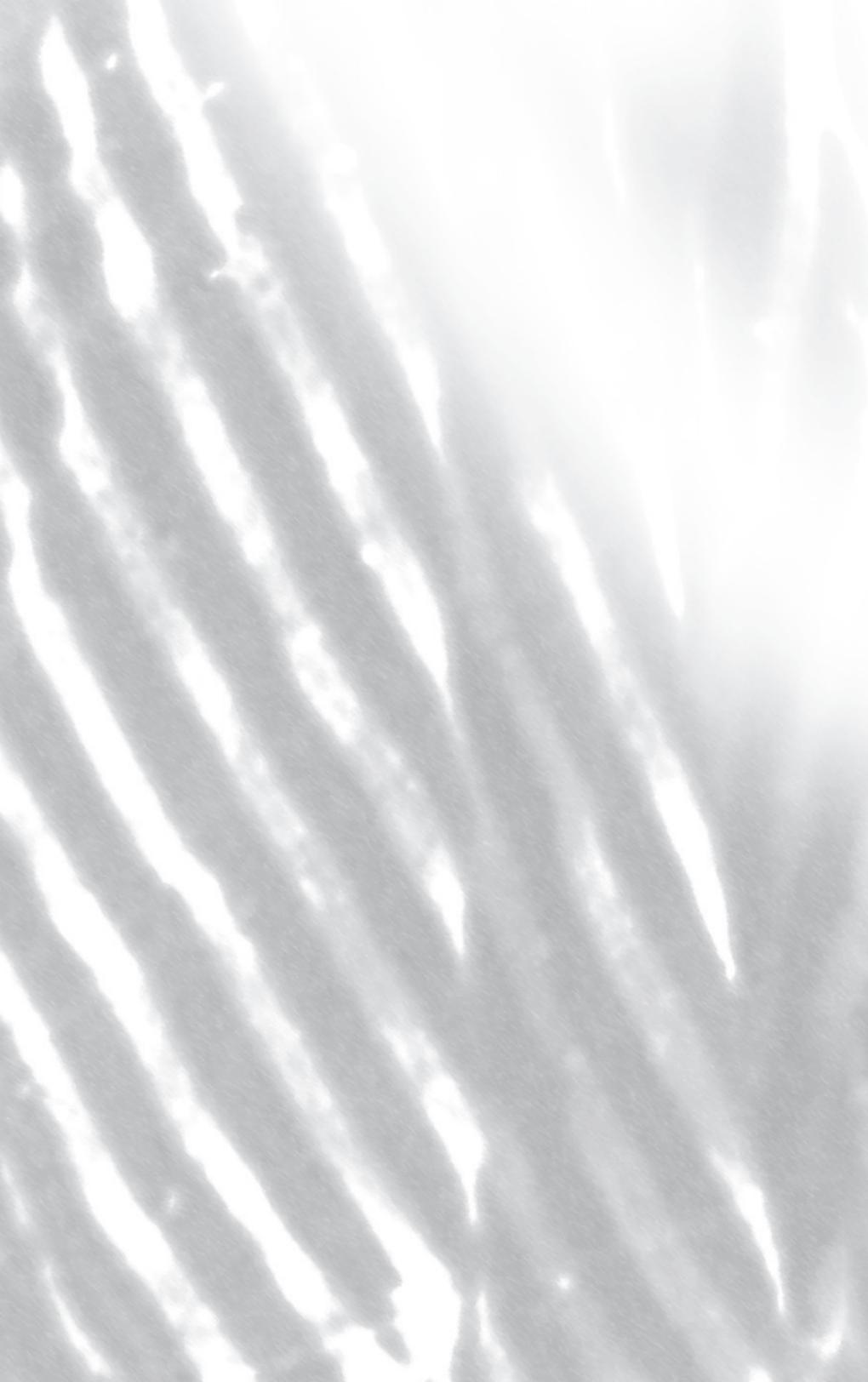

Tabela 1a. Podaci o intervjujsanim ženama: "Peča"

Red. br.	Ime	Godina rođenja	Mesto rođenja	Mesto stanovanja +	Obrazovni nivo +	Zanimanje	BROJ dece	Bračni status +	Datum snimanja
DEKADA 1910 - 1919									
DEKADA 1920 - 1929									
1.	Emka +	1918	s. Požega	Novi Pazar	Bez škole	domaćica	4	udovica	13.08.2014
2.	Dada +	1925	s. Vučija Luka	Novi Pazar	Bez škole	policajnivrednica	6	udovica	21.10.2004
3.	Šefika +	1926	s. Fathica/Bileća	Sarajevo	Bez škole	Zanatska radnica	5	udovica	23.11.2007
4.	Muhra +	1927	s. Laholo/Bijelo Polje	Novi Pazar	Bez škole	domaćica	3	udovica	21.10.2008
5.	Hatiđa +	1928	Novi Pazar	Novi Pazar	Žanatska škola	Šnajderka	3	udovica	18.05.2013
6.	Bajruša +	1928	Novi Pazar	Novi Pazar	Bez škole	Domaćica	4	udovica	29.11.2009
7.	Vežira +	1929	s. Rvatska	Novi Pazar	Bez škole	Domaćica	4	udovica	04.08.2011
8.	Fadilija +	1928	Novi Pazar	Novi Pazar	Bez škole	Domaćica	6	udovica	22.11.2013
DEKADA 1930 - 1939									
9.	Kimia	1934	Novi Pazar	Novi Pazar	Zanatska škola	Administrativna radnica	3	udata	07.05.2013
10.	Aza	1930	Bijelo Polje	Tutin	Bez škole	Domaćica	4	udovica	09.08.2012
11.	Muratka +	1930	Novi Pazar	Novi Pazar	Zanatska škola	Šnajderka	3	udovica	09.11.2014
12.	Nafija +	1930	Novi Pazar	Novi Pazar	Radički univerzitet	Tekstilna radnica	2	udovica	25.09.2011
13.	Nura +	1932	Novi Pazar	Novi Pazar	Bez škole	Domaćica	3	udovica	22.02.2013
14.	Nurija +	1931							
15.	Nadira	1932	s.Trnava/ Novi Pazar	Novi Pazar	Osnovna škola	Domaćica	4	udovica	06.09.2015
16.	Alja +	1932	Novi Pazar	Novi Pazar	Bez škole	Domaćica	5	udovica	05.09.2010
17.	Vežira +	1933	Novi Pazar	Novi Pazar	Zanatska škola	Radnica u fabrići	4	udovica	17.01.2010
18.	Čamilia +	1933	Novi Pazar	Novi Pazar	Bez škole	Domaćica	3	udovica	07.06.2013
19.	Zina +	1934	s. Grab	Novi Pazar	Bez škole	Domaćica	3	udata	14.05.2007
20.	Kimeta	1936	s. Orlje/Tutin	Novi Pazar	Bez škole	Domaćica	4	udovica	05.04.2014
21.	Nurka +	1938	Novi Pazar	Novi Pazar	Zanatska škola	Radnica	4	udovica	17.02.2010

Tabela 1b. Dokumentacioni podaci o životnim pričama: „Peča“

Red. br.	Ime	Godina rođenja	Mesto rođenja	Snimanje	Transkripcija	Redakcija	Lektura
DEKADA 1910 - 1929							
DEKADA 1920 - 1929							
1.	Emka	1918	s. Požega	Novi Pazar	Fahrudin Kladičanin	Svenka Savić	Adisa Mušić
2.	Dada	1925	s. Vučija Lokova s. Fatičica (BiH)	Novi Pazar	Fahrudin Kladičanin	Svenka Savić	Adisa Mušić
3.	Šenika	1926	s. Trnava	Novi Pazar	Fahrudin Kladičanin	Svenka Savić	Adisa Mušić
4.	Hatiđa	1928	s. Laholo	Novi Pazar	Fahrudin Kladičanin	Svenka Savić	Adisa Mušić
5.	Muhra	1927	Novi Pazar	Novi Pazar	Fahrudin Kladičanin	Svenka Savić	Adisa Mušić
6.	Bajruša	1927	s. Rvatska	Novi Pazar	Miloš Určević	Svenka Savić	Adisa Mušić
7.	Vezira	1929	Novi Pazar	Novi Pazar	Fahrudin Kladičanin	Svenka Savić	Adisa Mušić
8.	Fadilja	1929					
DEKADA 1930 - 1939							
9.	Kimia	1934	Novi Pazar	Novi Pazar	Fahrudin Kladičanin	Svenka Savić	Adisa Mušić
10.	Aza	1930	s. Goduša – C. Gora	Tutin	Sajma Ređepefendić	Svenka Savić	Adisa Mušić
11.	Muratka	1930	Novi Pazar	Novi Pazar	Fahrudin Kladičanin	Svenka Savić	Adisa Mušić
12.	Nafija	1930	Novi Pazar	Novi Pazar	Fahrudin Kladičanin	Svenka Savić	Adisa Mušić
13.	Nura	1930	Novi Pazar	Novi Pazar	Fahrudin Kladičanin	Svenka Savić	Adisa Mušić
14.	Nurija	1931	s. Mur	Novi Pazar	Fahrudin Kladičanin	Svenka Savić	Adisa Mušić
15.	Nadira	1932	Novi Pazar	Novi Pazar	Sajma Ređepefendić	Svenka Savić	Adisa Mušić
16.	Aiša	1932	Novi Pazar	Novi Pazar	Fahrudin Kladičanin	Svenka Savić	Adisa Mušić
17.	Vezira	1933	Novi Pazar	Novi Pazar	Fahrudin Kladičanin	Svenka Savić	Adisa Mušić
18.	Čamila	1933	Novi Pazar	Novi Pazar	Sajma Ređepefendić	Svenka Savić	Adisa Mušić
19.	Zina	1934	s.Grab	Novi Pazar	Fahrudin Kladičanin	Svenka Savić	Adisa Mušić
20.	Kimeta	1936	s.Orlje	Novi Pazar	Fahrudin Kladičanin	Svenka Savić	Adisa Mušić
21.	Nurka	1938	Novi Pazar	Novi Pazar	Fahrudin Kladičanin	Svenka Savić	Adisa Mušić

SADRŽAJ

Uvodna reč	5
Zakon o zabrani nošenja zara i feredže.....	7
Predgovor	9
Emka (1918)	35
Emira (1925)	41
Šefika (1926).....	53
Bajruša (1927).....	63
Muhra (1927)	69
Fadilja (1928)	81
Hatidža (1928)	87
Vezira (1929)	97
Aza (1930)	101
Ćamila (1932)	107
Nadira (1932).....	115
Nura (1932)	123
Kima (1934)	131
Zina (1934)	137
Kimeta (1936)	141
Nurka (1938)	151

Muratka (1930)	161
Nafija (1930).....	163
Aiša (1932)	167
Vezira (1933)	169
Recenzija	171
Rečnik manje poznatih reči	173
Literatura	181
O autoru	183
Dodatak.....	185

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

322:28(497.1)

342.7-055.2(497.1)"19"

КЛАДНИЧАНИН, Фахрудин, 1986-

Peča = Печа / Fahrudin Kladničanin. - Novi Pazar : Akademска иницијатива Forum 10, 2020 (Raška : Gramis).

- 188 str. : ilustr. ; 25 cm

Tiraž 500. - Str. 9-33: Predgovor / Svenka Savić. - Str. 171-172: Recenzija / Margareta Bašaragin. - Rečnik manje poznatih reči: str. 173-180. - O autoru: str. 183. - Bibliografija: str. 181-182.

ISBN 978-86-902306-0-0

a) Женска права - Југославија - 20в

COBISS.SR-ID 15866377